

## Danskt pärmfynd från 1568: Hans Tausens Salmebog

Av Dick Helander

### *Utgångspunkten.*

Omkring 1950 behandlade mina föreläsningar vid Uppsala universitet den svenska psalmdiktningens uppkomst på 1500-talet. En del material var känt som pärmfynd, t.ex. 1549 års psalmbok, av vilken några blad påträffats. Detta gav uppslag till efterforskningar, som bragte nytt material i dagen.

Ett av dessa fynd gav anledning till rätt omfattande forskning. Det gjordes i Västerås stifts- och läroverksbibliotek. Ett exemplar av boken *Confessio fidei*, tryckt i Stockholm 1593/94, hade tjocka pärmar. Boken togs till Uppsala universitetsbibliotek och visade sig innehålla danskt tryck i pärmarna. Det saknade tryckort, årtal och boktryckarenamn. Så småningom identifierades det som tillhörande den danska psalmbok som trycktes av Asswerus Krøger i Lübeck 1568. Åtskilliga pärmfynd hade jag gjort, men aldrig förut något danskt. Det föreföll egendomligt att ett danskt Lübecktryck från 1568 hamnat i en svensk bok, bunden 1594.

En tid efteråt kom av en slump i mina händer ett annat exemplar av samma bok tillhörande Uppsala universitetsbibliotek. Pärmarna var tjocka. När de öppnats, visade det sig, att de innehöll fortsättningen av den danska psalmbok jag förut påträffat.

Sammanträffandet var onekligen överraskande.

Den enda förklaringen till det egendomliga sammanträffandet måste vara, att bokbindaren haft en packe av det danska trycket och lagt in det i band efter band. De båda böckernas pärmar var lika och kunde lätt identifieras på stämplarna. De härstammade från en bokbindare i Stockholm, till vilken vi senare återkomma.

Bladen hade inte märke efter något hål och kunde följaktligen inte komma från någon bunden bok, vilket var förvånansvärt, eftersom trycket var gott. Varför hade de då kasserats och blivit pärmfylldna?

Av intresse var även, att L. Nielsen i sin bibliografi över danska böcker från 1500-talet konstaterade, att detta danska tryck endast delvis fanns i behåll i Danmark[1]. Då uppstod frågan: Kunde man inte genom att samla ihop flera exemplar av *Confessio fidei*, öppna pärmarna och taga ut det danska trycket, rekonstruera denna psalmbok?

Därmed begynte en undersökning som sträckt sig över flera år.

### *Rekonstruktionsarbetet.*

Om en rekonstruktion skulle kunna genomföras, måste materialet vara tillräckligt stort. Hur många exemplar fanns bevarade av boken *Confessio fidei*?

Isak Collijn redovisar i sin svenska 1500-talsbibliografi något över 20 exemplar[2]. Nu kunde man dock inte räkna med att alla dessa exemplar skulle innehålla det danska trycket. Pärmarna kunde vara förstörda, det kunde ligga annat material i dem, t.ex. träskivor, medeltida tryck osv. Pärmarna kunde även ha råkat ut för samma olycksöde som inträffade på ett känt svenskt bibliotek, där man i början av detta århundrade band om 1500-talsböcker och väl bevarade banden, men kastade bort innehållet som värdelöst.

Under dessa omständigheter var ett rekonstruktionsförsök knappast tänkbart. Materialet var för litet. Undersökningen lades åt sidan.

Det var i alla fall svårt att avskriva ett uppslag av så intresseväckande natur. Så småningom erinrade jag mig, att jag sett boken *Confessio fidei* i ett kyrkoarkiv. Det var många år sedan, och det var omöjligt att komma ihåg vilket. Collijn kände i varje fall inte till det.

Fanns boken i ett kyrkoarkiv, var det möjligt att den kunde finnas i flera. På den vägen skulle man alltså eventuellt kunna komma vidare. Låt mig erkänna, att det var en mycket obetydlig utgångspunkt.

Tyvärr finns ingen förteckning över materialet i de svenska kyrkoarkiven. Åtminstone borde böcker före 1600 registreras. Av egen erfarenhet vet jag, att där kan göras flera intressanta fynd[3].

---

[1] Dansk Bibliografi 1482–1550, Kbh. 1919 og 1551–1600, Kbh. 1933.

[2] Isak Collijn, Sveriges Bibliografi intill år 1600, Uppsala 1927–38.

[3] I detta sammanhang må omnämnas, att några sydsvenska kyrkoarkiv har danska böcker, som icke är upptagna i Nielsens bibliografi.

En första undersökning omfattade en del av de bibliotek Collijn omnämner jämte några kyrkoarkiv i Uppsala ärkestift, där jag trodde mig ha sett det nyssnämnda exemplaret. Flera exemplar av *Confessio fidei* påträffades. På Uppsala universitetsbibliotek öppnade de skickliga bokbindarna pärmarna och tog ut innehållet. Ibland var detta ganska lättillgängligt, men ofta visade det sig, att det klister bokbindaren använt 1594 var av mycket god kvalitet. Bladen bildade stundom klumpar, vilka måste läggas i vattenbad och uppvärmas, innan det blev möjligt att försiktigt skilja dem från varandra.

En ny överraskning väntade, då materialet sammanställdes. Det fanns danskt tryck inte endast från psalmboken 1568 utan även spridda blad från en evangeliebok, en katekes och en *Passio* förenad med bl.a. en bok om Jerusalems förstörelse. Allt var tryckt av Asswerus Krøger i Lübeck 1568. Alla dessa böcker hade varit förenade till en enhet, även om de var självständigt tryckta.

Undersökningen måste tydligen utvidgas till att omfatta ej blott psalmboken utan även de andra böckerna. Det historiska sammanhanget måste klarläggas. Varför hade en så stor mängd tryck kasserats? Det måste ha representerat ett avsevärt värde.

Materialinsamlingen försiggick så att samtliga pastorsämbeten i Sverige tillskrevs med förfrågan om de i sina kyrkoarkiv ägde *Confessio fidei*. Detta skedde stiftsvis. Undantag gjordes för Skåne, Halland och Blekinge, som ej tillhörde Sverige vid 1500-talets slut. För säkerhets skull utsändes dock ett hundratal förfrågningar till pastorsämbetena i dessa landskap. Samtliga svar var negativa.

Ytterligare skickades cirkulärskrivelser till alla mera kända bibliotek, till landsarkiven, till ett stort antal stadsbibliotek, till stifts- och läroverksbibliotek, till nationsbiblioteken i Uppsala och Lund, till flera slotts- och herrgårdsbibliotek o.s.v.[3a]. Jag genomgick ett stort antal bibliotekskataloger och bokförteckningar, vilket i vissa fall föranledde förfrågningar. En del privatpersoner, vilkas bibliofila intresse var känt, tillskrevs även.

En genomgång av ett flertal kyrkliga räkenskapsböcker från slutet av 1500-talet visade att vissa församlingar inköpt *Confessio*

---

[3a] Ett exempel! Vid en undersökning av fröken Florence Stephens värdefulla bibliotek på Husaby, Småland, påträffades ej boken *Confessio fidei*. Däremot fanns bl.a. ett stort antal danska handskrifter och 1500-talstryck, av vilka L. Nielsen endast kände ett fåtal.

fidei. Då gjordes särskild förfrågan, om pastorsämbetet visste något om bokens vidare öden. Carlanders Svenska bibliotek omnämner några gånger Confessio fidei, men det är mestadels fråga om försäljningar på auktioner[4].

Sedan stämplarna på Confessio fidei identifierats såsom tillhörande bokbindaren Nils Oloffson, Stockholm, gjordes undersökningar av flera andra böcker han bundit, vilka möjligen kunde innehålla det eftersökta danska trycket. (Se nedan).

Det fanns anledning antaga att boken kunde finnas i våra nordiska grannländer och särskilt i Finland. Samtliga pastorsämbeten som existerade före år 1600 tillskrevs, men inte i något av de påträffade exemplaren fanns det danska trycket.[5].

Beträffande Danmark kunde man utgå från att bl.a. L. Nielsen gjort vad som var möjligt för att uppspåra danskt psalmtryck. I dansk radio höll jag ett anförande och skrev en artikel i Berlingske Tidende (21/11 1965) för att om möjligt få fram något mera. Vidare genomgicks ett antal danska bibliotekskataloger. Det förde dock inte till resultat.

Från Norge meddelade universitetsbiblioteket i Oslo, att de inte hade boken, och att den ej heller fanns upptagen i den s.k. samkatalogen[6].

På Island har nyligen uppmärksamrats en del svenska böcker från 1500-talet, men inget exemplar av Confessio fidei[7].

Beträffande Tyskland har Nielsen påpekat, att det i Lübeck fanns en del tryck tillhörande 1568 års danska psalmbok[8]. Vid mitt besök på Stadtarchiv upplyste man att det endast var fråga om några blad, och att samtliga skrifter tillhörande 1500-talet under sista kriget evakuerats till Östtyskland. Av intresse var ett meddelande från G. Rudbeck år 1916 att det danska trycket påträffats

[4] A.a. bd III sid. 513 och 518. Bokens pris var en gång 3.50. Enstaka gånger har det varit möjligt att följa ett uppslag. Carlander omtalar sålunda, att det Gestrinska biblioteket överlämnades till Gefle trivialskola, och att bland dessa böcker fanns ett ex. av Confessio fidei. Vid förfrågan meddelades att boken jämte hela biblioteket brunnit upp vid den stora eldsvådan i Gävle 1867. Brev 7/12 1967. Jmf. Gestrinska bibliotekets katalog 1840 sid. 5.

[5] I detta sammanhang står jag i stor tacksamhetsskuld till kyrkoherden i Olaus Petri församling i Helsingfors, G. Sjöholm.

[6] Brev 1/12 68.

[7] Jämf. rec. Helander i NTBB 1965 sid. 128 ff. Landsbókasafn meddelade, att varken de eller universitetsbiblioteket hade boken (Brev 1/12 1968)

[8] Nielsen nr 1425.

i ett exemplar av *Confessio fidei*, vilket inköpts från Tyskland[9]. Under dessa omständigheter kunde det tänkas att boken fanns i Tyskland. Genom de tyska bibliotekens upplysningscentral utsändes vid tre olika tillfällen förfrågningar till bibliotek i såväl Väst- som Östtyskland. Från flera västtyska bibliotek var äldre böcker evakuerade till Östtyskland. På ett enda ställe kom dock ett positivt svar nämligen från Württembergische Landesbibliothek, Stuttgart. De hade boken och meddelade, att de öppnat pärmarna samt att de sände fotostatkopior på en del av innehållet. Det utgjordes av ett svenskt 1600-talstryck!

I svensk TV och radio höll jag anförande år 1965 i avsikt att få fram nytt material. Det lyckades. Två personer ägde boken. Den ene, frih. S. von Stedingk, överlämnade sitt exemplar till Uppsala universitetsbibliotek, varest pärmarna öppnades och det danska trycket införlivades med denna undersökning. Därigenom kompletterades på ett utmärkt sätt psalmboken med flera förut saknade blad. Det andra exemplaret överlämnade en person till Kungl. biblioteket, Stockholm, där man uttog det danska trycket ur pärmarna. Någon redogörelse för detta fynd är inte möjligt att lämna. Det är f.n. försvunnet[10].

Vad blev nu slutresultatet av alla dessa undersökningar?

Först och främst påträffades ett stort antal exemplar av *Confessio fidei*, som förut varit okända. Flera band var i gott skick, andra medelgott och ett mindre antal mycket dåligt. I sistnämnda fall behövde man ej öppna banden. Man kunde ändå se in i dem. En del pastorsämbeten meddelade, att boken inte hade någon pärmfyllnad kvar, att fyllnaden bestod av träskivor o.s.v., varför de ej överände boken[11].

Tillstånd att öppna pärmarna inhämtades alltid först från vederbörande ägare. Om det fanns danskt tryck, framställdes begäran, att jag skulle få överlämna det till Uppsala universitetsbibliotek, vilket alltid beviljades.

Det material denna undersökning bygger på härstammar från:

---

[9] NTBB 1916 sid. 87 ff.

[10] Av en händelse fick jag höra om detta fynd och reste till Kungl. biblioteket, varest man ej kunde finna det. Efter en del brevväxling bekräftade riksbibliotekarie U. Willers att det danska trycket f.n. icke kunde påträffas på biblioteket.

[11] T.ex. Hössna kyrkoarkiv. Brev 19/12 1965. Apotekare Bernström, Göteborg, meddelade mig, att hans exemplar av *Confessio fidei* hade annat band och att det ej i pärmarna fanns danskt tryck.

Kungl. biblioteket, Uppsala universitetsbibliotek, Almunge kyrkoarkiv, Bergsjö kyrkoarkiv, Gamla Uppsala kyrkoarkiv, Högs kyrkoarkiv, Karlstads stifts- och läroverksbibliotek, Mortorps kyrkoarkiv, Norrköpings stadsbibliotek, Rimbo kyrkoarkiv, Viksta kyrkoarkiv, Västerås stifts- och läroverksbibliotek, Växjö stifts- och läroverksbibliotek.

Från privat ägo: Frih. S. von Stedingk och dr.phil. Erik Dal, Köpenhamn. Från den sistnämnde kom i arbetets slutskede 10 i sammanhanget värdefulla blad, som på ett lyckligt sätt kompletterade psalmboksmaterialet.

Beträffande två fynd bör några ord tilläggas. Vid en inventering i Gamla Uppsala kyrkoarkiv meddelade mig Folke Bohlin, Uppsala, att han funnit blad som tillhörde 1568 års danska tryck. De sändes till Göteborgs universitetsbibliotek. Boken var J. P. Rudbeckius år 1667 utgivna upplaga av Luthers stora katekes. Pärmarna hade tydligen tagits från en annan bok. De hade Oloffsons stämplat. Den bakre pärmen innehöll en träskiva. I den främre fanns tryck som tillhörde 1568 års psalmbok och Passio.

Vidare. En säregen plats i denna undersökning intar de två exemplar av Confessio fidei som tillhör Skoklostersamlingen. De upprepade hinder som lagts i vägen för utforskandet av dem, gör att jag måste inskränka mig till detta: Det ena exemplaret saknar intresse i sammanhanget. Det andra exemplaret innehåller det danska tryck från 1568, som här efterforskas. Det första inlägget i boken – det enda jag fått ta del av – tillhör 1568 års danska evangeliebok tryckt i Lübeck.

Ett stort antal band till Confessio fidei har öppnats. Det är då naturligt att mycket annat intressant material kommit i dagen. Ett par exempel!

Ett exemplar av boken tillhörande Hvittfeldtska läroverkets bibliotek, Göteborg, numera på Göteborgs universitetsbibliotek, innehöll 128 sidor av Andreas Musculus, Catechismus, Geloue / Lere / vnd bekentnisse. Förordet är daterat Mikaelidagen 1558. På titelsidan står årtalet 1559 och sista sidan uppger att boken tryckts av Richolff i Lübeck 1567[12]. Boken är känd i ett exemplar.

Vassunda kyrkas räkenskapsbok 1596–1638 undersöktes, därför att dess pärmar hade bokbindaren Oloffsons stämplat. I pärmarna

[12] A.a. jämte Borchling-Claussen, Niederdeutsche Bibliographie bd I nr 1952.

påträffades flera blad tillhörande Laurentius Petri postilla 1555. Av denna bok är endast blad bevarade i olika bibliotek[13].

Det danska materialet utgjordes vanligen av två blad och två halva blad eller ett sammanhängande ark, tillskuret för att passa in i bokpärmarna. Dessutom fanns ett mycket stort antal enstaka sidor eller delar av sidor och fragment. Innan de uppordnats utgjorde de ett jättelikt puzzle.

En första uppordning sökte jag göra, varvid alla ark numrerades, så att det blev möjligt att fastställa proveniens.

En andra uppordning gjordes av förste bibliotekarie Hans Sallander, Uppsala. Då frilades arkens sidor, så att de kunde bindas samman i böcker. Med mycken skicklighet och stor möda – det gällde ibland att passa in små obetydliga bitar på rätt plats – möjliggjorde han bindningen i fyra band. De tillhöra Uppsala universitetsbibliotek och ha numren Dan.vet. 336 (evangelieboken), 337 (katekesen), 338 (Passio) och 339 (psalmboken).

Ett tredje stadium blev nödvändigt. Jag påträffade nytt material. Det medförde att flera blad som fattades kunde infogas i samlingen. Dessutom kunde skadade blad utbytas mot bättre.

### *Andra fynd.*

Vid olika tillfällen har danska fynd gjorts i boken *Confessio fidei*. Först må omnämnas några som publicerats i Nord. tidskrift f. bok- o. biblioteksväsen.

År 1916 meddelade Gustaf Rudbeck, att frih. Per Hierta, Främestad, »för något år sedan» inköpt en bok från Tyskland vilken som pärmfylld innehöll delar av den danska psalmbok som trycktes i Lübeck 1568. Första sidan av psalmboken avbildas. Fyndet som bestod av 82 blad överlämnades till Köpenhamns universitetsbibliotek[14].

År 1946 skrev teol.stud. Nils Nilsson (nuv. kyrkoherde Nils Glimelius) en uppsats, vari han omtalar, att han i sin hemsocken Glimåkra, Lunds stift, i ett exemplar av *Confessio fidei* funnit danskt tryck från 1568. Av psalmboken fanns bladen XCVII–CLXXX tillhörande A-upplagan och av katekesen de 24 första bladen tillhörande B-upplagan. Flera av bladen var skadade[15].

---

[13] Vassunda kyrkoarkiv. Uppsala Landsarkiv.

[14] A.a. sid. 162 ff.

[15] A.a. sid. 87 f. Brev 21./7. 1969.

Glimelius har meddelat att han i ett annat exemplar av *Confessio fidei* påträffat det danska trycket. Av psalmboken fanns blad 72–102 och vidare avskurna delar av bladen 74–75, 81–82, 87–88, 93–94, 99–100. Av katekesen fanns bladen 25–36 och vidare avskurna delar av bladen 27–28 samt 33–34.

År 1963 publicerade J. Vallinkoski en uppsats om ett fynd i Finland[16]. På Helsingfors UB hade prof. Maliniemi påträffat en bok som innehöll dansk pärmfyllnad, möjligen från 1500-talet. Prof. Tarkiainen (död 1951) fastställde att det var fråga om en text med epistlar och evangelier. 1949 övertog Vallinkoski materialet. Han anser det troligt, att det danska trycket bestod av felaktigt satta och av tryckeriet kasserade ark. (Se nedan avdeln. Exit) Innehållet redovisas dels i en Summary dels i texten. I förstnämnda fall sägs att »one copy of Hans Tausen's Passio and one of Evangelier og Epistler — — — were found — — — At the same time was found a defective copy of a Low German prayerbook». Det är alltså här fråga om två fullständiga danska böcker och en defekt tysk bok. I den svenska texten meddelas att *Passio* har 34 blad, vilket betyder att den är defekt, då den skall ha 36 blad. Om evangelieboken, som skall innehålla 108 blad, sägs att den har 48 blad jämte tre dublettark, som överlämnats till Köpenhamns UB. Beträffande uttrycket Tausens *Passio* må omnämnas att redan Kornerup påpekat att vi här har att göra med en översättning beroende av Bugenhagens *Passio* som grundtext. Boken *Passio* innehåller dessutom två andra skrifter. (Se nedan).

Med anledning av en cirkulärskrivelse från mig meddelade komminister Bengt Aurelius, att han i sin faders, biskop Erik Aurelius, bibliotek år 1937 fann ett exemplar av *Confessio fidei*, vilket antagligen länge funnits i släkten. Han upptäckte danskt tryck i pärmarna och överlämnade boken till Lunds universitetsbibliotek. Överbibliotekarie Kr. Gierow meddelade, att fyndet som nu tillhör biblioteket består av bladen LXXIII–CLXVII i Tausens psalmbok 1568. Flera sidor var skadade[17].

Kyrkoherde C. A. Murray meddelade med anledning av cirkulärskrivelse från mig, att han vid inventering av Ovansjö kyrkoarkiv i pärmarna till en *Confessio fidei* funnit bladen XXXI–XLVIII och XCLIII av Tausens psalmbok från 1568[18].

[16] A.a. sid. 15 ff. »Two rare danish books found in Finland.»

[17] Brev 7/4 1968. Sommaren 1968 undersökte jag fyndet närmare i Lund.

Kyrkoherde Erik Larsson, Tegelsmora, meddelade med anledning av erhållen cirkulärskrivelse, att han i församlingens kyrkoarkiv vid inventering 1959 fann blad tillhörande Tausens psalmbok och katekesen av år 1568. Han översände en noggrann förteckning, enligt vilken av psalmboken fanns blad Aa I–XII, A I–XXIII, C LVII–CLXXX. Av psalmboken uppges 39 blad vara defekta. Av katekesen finns de tre första arken eller 36 blad, av vilka 21 uppges vara defekta.

Dr.phil. Erik Dal omnämner i en uppsats i *Fund og Forskning* 1954, att bibliotekarie B. Lundgren, Stockholm, i Isak Collijns kvarlåtenskap funnit en del brandskadat material tillhörande psalmboken 1568. Vid en genomgång av detta fynd 1969 fann jag 12 ark tillhörande B-upplagan av 1568 års evangeliebok. I regel har varje ark fyra sidor och fyra halvsidor. Somliga sidor var fullständiga andra mer eller mindre skadade[19].

Alla fynd tillhör de upplagor som anges i *Sammanfattning*.

### *Materialiet i Danmark och den försvunna katekesen.*

Det i Danmark förefintliga materialet är med stor exakthet förtecknat av L. Nielsen i hans bibliografi. För klarhetens skull skall vid behandlingen av varje bok hänvisning till hans framställning göras.

Bland dem som före Nielsen särskilt intresserat sig för Lübecktrycken bör K. C. L. Rahbek nämnas. Redan 1800 hade han tillsammans med R. Nyerup i *Bidrag til den danske Digtekunsts Historie* varit inne på hithörande frågor. År 1818 redovisar Rahbek en fortsättning i sin då tryckta *De antiquissimis ecclesiae danicae lingua vernacula hymnariis, hymnorumque autoribus proludendo*, i vilken han behandlar ett flertal av Lübecktrycken[20].

Sedan Nielsen tryckte sin bibliografi, har nytt material påträffats. På Köpenhamns KB har antalet blad som tillhör 1568 års psalmbok ökat. På Köpenhamns UB finns nu ett större antal blad tillhörande 1568 års evangeliebok. Vidare äger dr.phil. Erik Dal en samling

[18] Brev 11/9 65 och 13/11 68.

[19] Följande sidor förekommer en eller flera gånger: 2, 3, 6, 7, 10, 11, 14, 15, 22, 24, 26, 27, 34, 35, 38, 39, 42, 43, 46, 47, 50, 51, 54, 55, 58, 59, 62, 63, 66, 67, 70, 71, 74, 75, 78, 79, 82, 83. A.a. sid. 44 f.

[20] Se t.ex. ang. psalmboken sid. 15–16 spec. not 24, ang. evangelieboken sid. 16–17, ang. *Enchiridion* sid. 16 och *Passio* sid. 17.

blad tillhörande 1568 års psalmbok, men även en mindre del blad, som hör till evangelieboken, Enchiridion och Passio[21].

Den försvunna katekesen omnämndes först av J. P. Mynster i boken Om de danske Udgaver af Luthers lille Katechismus 1835. Han hade sett två upplagor av katekesen, tryckta i Lübeck 1566 och 1568. Den sistnämnda, som var »lidt correctere», ägdes av en »Hr Forstander Borch»[22].

A. Chr Bangs omfattande verk, Dokumenter og studier vedrørende den lutherske katekismus' historie i Nordens kirker, utkom 1893–1899. Han omnämner flera katekesupplagor och bl.a. 1568 års upplaga. Han hade efterforskat den och icke funnit den, men fastslår att den i varje fall inte fanns på något offentligt bibliotek[23].

Lis Jacobsen uppger i sin utgåva av Palladius skrifter, att det »skal exister» en katekes från 1568 som ägts av »Forstander Borch», men inte heller hon hade fått reda på den[24].

L. Nielsen omnämner i sin Danske Privatbiblioteker gennem tiderne, att till Karen Brahes bibliotek inköpts böcker från kanslirådet Borch. Från Landsarkivet for Fyn meddelade man, att där icke fanns någon anteckning om detta inköp[25].

Landsarkivet för Själland hade dödsbohandlingarna, men de innehöll inte något av intresse rörande katekesen[26].

På Kungl. biblioteket fanns bokauktionskatalogen. Den 6 april 1847 såldes Borchs böcker i Köpenhamn, en samling som omfattade över 8.500 böcker. Katalogen hade en särskild avdelning för kateketik, men där upptogs icke någon katekes från 1568.

Hade Borch möjligen sålt eller skänkt bort den före sin död? Till Mynster? Vid en genomgång från början till slut av bokauktionskatalogen påträffades två nummer av intresse. Under avdelningen Moral och Asketik stod:

---

[21] Dessa fragment som överlämnats till dr. Dal från Det kgl. Bibliotek, utgör dubletter av det fynd, dr. Dal beskriver i Fund og Forskning 1954 sid. 40 ff. Jämf. nedan sid. 82.

[22] A.a. sid. 31.

[23] A.a. bd I sid. 243 ff.

[24] A.a. bd I sid. 60.

[25] Brev 7/9 1970. Rasmus Borch, föreståndare för »opfostringshuset» i Roskilde, kansliråd, 1768–1846, ägde en för dåtiden imponerande samling gamla danica.

[26] Skifteprot. 1836–53 sid. 262. Skiftedokument 1846–47. En tryckt auktionskatalog 27/4 1846 upptar endast lösöre och inga böcker. Någon bokauktionskatalog fanns inte.

1270. Luther. Enchiridion. En liden Catechismus eller Christelige Tucht, gantske nyttelig for alle Sogneprester og Predickere. Overs. Kbn 1568. (Sielden)

På en annan avdelning fanns:

1313 Psalmebog. Lybeck 1568. (Mangl.Titelbl. og de 3 første Blade) Sielden.

Det var alltså två böcker! I själva verket var det än flera.

Att katekesen skulle vara en översättning, tryckt i Köpenhamn 1568, är säkerligen ett misstag. Titeln stämmer överens med den som finns på 1568 års Lübeckupplaga och den finns i Karen Brahes bibliotek.

Av särskilt intresse är uppgiften, att psalmboken saknar titelblad och de tre första bladen. I själva verket saknas titelblad, almanacka m.m. och de tre första bladen. Men en person som icke känner till att boken på nämnda plats skulle ha en almanacka m.m., skriver naturligtvis så som katalogförfattaren gjorde. Därmed upstår en överensstämmelse med exemplaret i Karen Brahes bibliotek.

Bägge böckerna är bundna i exakt lika band, vilket tyder på att de härstamma från samma håll.

I katalogen finns anteckning om att priset för katekesen var »6 (rigsdaler) – 3(mark) – 8(skilling) »och för psalmboken» 2(rigsdaler) – 3(mark) – 8(skilling)». Då priset för katekesen var så högt, kan det betyda att den var sammanbunden med andra böcker, vilket är fallet med det exemplar som finns i Karen Brahes bibliotek. Att katalogförfattaren endast antecknat, att numret upptar katekesen och ej mer, kan bero på att han ej undersökt boken närmare, och att katekesen såsom i exemplaret i Karen Brahes bibliotek, stod först i bandet.

Kungl. biblioteket i Köpenhamn har även en handskriven katalog över böcker tillhörande Karen Brahes bibliotek, upprättad av Victor Madsen. På ett blad har han sammanfört 1568 års tryck, omfattande psalmbok, evangelier och epistlar, Enchiridion och Passio. Om böckernas proveniens står antecknat: »Niels Oluffson – Sv. Erichsen». Niels Oluffsen måste syfta på bokbindaren, som 1594 lade in bladen i Confessio fideis pärmar; och alltså har dessa blad samma härstamning som de förut omnämnda[27].

---

[27] Det kan tilläggas att på Kungl. biblioteket finns en samling brev till Borch. En genomgång visar att de ej i detta sammanhang har något intresse.

*En bok, några boktryckare och en bokbindare.*

Flera gånger har Confessio fidei omnämnts. Den är ett huvuddokument i den svenska kyrkans historia, vilket antydes i dess under rubrik: »Thet är: Then Christeliga Troos Bekännelse.» Den innehåller Uppsala mötes beslut av år 1593, enligt vilket bl.a. fastslogs, att de tre gammalkyrkliga symbola jämte Augsburgska bekännelsen skulle vara rättesnöret för den svenska kyrkans tro. Därjämte bestämdes att kyrkoordningen av år 1571 skulle vara uttrycket för kyrkans ordning.

I föreliggande sammanhang är kombinationen av Uppsala mötes beslut och kyrkoordningen av speciellt intresse. Det blev naturligt att binda böckerna tillsammans. Vi har påträffat några sådana band, och i dem har funnits danskt tryck från 1568. Kyrkoränskaperna från 1500-talets slut vittnar om att böckerna inköpts och bundits samtidigt.

Den som tryckte Uppsala mötes beslut var boktryckaren Andreas Gutterwitz i Stockholm. Han började 1593 och var färdig i juli 1594[28].

De danska böcker vi här syssla med trycktes endast av två boktryckare i Lübeck Jörgen Richolff och Asswerus Krøger. Eftersom det finns två Richolff, far och son, bör tilläggas, att vi här har att göra med den yngre[29].

Richolff är en i svensk boktryckerihistoria välkänd person. Under sin vistelse i Sverige tryckte han bl.a. två av 1500-talets mest betydande verk, Nya testamentet 1526 och Gustav Vasas bibel 1541. Han slog sig slutligen ned i Lübeck och tryckte ett flertal danska och tyska böcker. År 1566 slutade han enligt Nielsen att trycka danska böcker, men fortsatte med tyska varmed han enligt Benzing och Borchling-Claussen slutade 1568[30]. Sistnämnda årtal, 1568, är dock felaktigt, då hans verksamhet fortsatte ännu 1570[31]. Richolff dog 1573.

---

[28] Boken är ingående beskriven av Collijn, bd. III sid. 169 ff. Korrekturläsare var J. T. A. Bureus, vilken även gjort det träsnitt av Gud Fader, som finns i boken. Se Samlaren 1883 sid. 13 ff.

[29] Collijn har skrivit flera uppsatser om dem, vilka förtecknats i J. Benzing, Die Buchdrucker d. 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet sid. 284.

[30] Nielsen bd II sid. 661 f. Benzing a.a. sid. 284. Borchling-Claussen a.a. bd II spalt 1907.

[31] Se H. Sallander NTBB 1964 sid. 29. Det fynd som där åsyftas beskrives av F. Bohlin NTBB 1965 sid. 74 ff.

En jämförelse mellan Richolffs danska och tyska tryck ger en intressant aspekt. Några exempel:

1. År 1556 tryckte Richolff en dansk Passio som även innehöll skriften om Jerusalems förstöring. Samma år tryckte han den tyska Historia des Lidenden vnde der Upstandynge unses Heren Jesu Christi. Den danska boken är i behåll, men den tyska var känd i endast ett exemplar, som fanns på Predigerseminar i Strassburg och gick förlorad 1870[32].

År 1557 tryckte Richolff De Vorstöringe der Stadt Jerusalem. Boken var känd i ett exemplar likaledes i Strassburg och förlorades 1870[33].

2. År 1556 utkom Richolffs tryck av den danska katekesen. Samma år utgav han Martin Luthers Der kleine Katechismus. vilken ävenledes var känd i ett exemplar i Strassburg och förlorades 1870[34].

3. År 1556/57 tryckte Richolff Euangelia oc Episteler. År 1556 kom hans Evangelia und Episteln übers. von Martin Luther. Även sistnämnda bok förstördes i Strassburg 1870[35].

4. År 1556 utkom Richolffs danska psalmbok och samma år hans Martin Luthers Gesangbuch jämte Slüters Gesangbuch förbättrad av H. Bonnus, och år 1564 kom sistnämnda arbete i ny upplaga[36] År 1566 kom Richolff med ny upplaga av den danska psalmboken[37].

Denna parallellism är överraskande. Det kan naturligtvis ligga tillfälligheter, praktiska synpunkter, ekonomiska hänsynstaganden etc. bakom. Om materialet blir på ett bättre sätt tillgängligt än f.n., bör man kunna undersöka om det förekommit påverkan mellan de båda serierna av danska och tyska tryck.

Branden i Strassburg år 1870 var alltså i detta sammanhang ödesdiger. På en punkt kan man i alla fall antyda möjligheten av en jämförelse. År 1556 tryckte Richolff en dansk och en tysk psalmbok. Den tyska upplagan är känd i ett enda defekt exemplar på Kungl. biblioteket, Stockholm.

De båda böckerna innehåller material, som i flera fall är lika t.ex. flera psalmer. Det är för omständligt att ingå på detta nu. Här skall endast påpekas en slående likhet mellan det latinska material som förekommer i de

[32] Borchling-Claussen a.a. nr 1656.

[33] Ibid. nr 1673.

[34] Ibid. nr. 1659.

[35] Ibid. nr 1657.

[36] Ibid. nr 1658 och nr 1899 resp.

[37] De danska psalmböckerna resp. nr 1422 och 1424 hos Nielsen.

båda böckernas slut, även om det finns olikheter. Båda böckerna har t.ex. över psalmen *De misso spiritv sancto in die pentecostes*, underrubriken »M. Her. Bon.», vilket syftar på magister Hermann Bonnus, som var superintendent i Lübeck. När nu exakt samma underrubrik finns i 1556 års danska och i 1556 års lågtyska psalmbok, båda tryckta av Richolff, skulle man närmast kunna tro, att ett inflytande från Richolff föreligger. Detta är dock icke säkert.

Situationen är mer invecklad. År 1525 trycktes Luthers *Gesangbuch* i en lågtysk översättning, verkställd av J. Slüter i Rostock. 1531 kom Luthers *Gesangbuch* jämte en *Gesangbuch* av Slüter i Rostock. Denna trycktes i flera upplagor t.ex. 1538, 1540 o.s.v. År 1545 kom Luthers *Gesangbuch* tillsammans med Slüters ånyo ut, men då var den Slüterska boken »verbessert» av Magister Hermann Bonnus. År 1547 kom en ny upplaga av sistnämnda bok i Lübeck.

Säkerligen kände man till denna förbättrade bok i Danmark. I 1553 års danska psalmbok kommer nämligen den omnämnda psalmen jämte underrubriken om Bonnus. Därifrån omtryckes psalm jämte underrubrik av Richolff i Lübeck jämte åtskilligt annat material som ävenledes förut fanns i Lübeck.

Inflytandet kom alltså antagligen först från Lübeck till Danmark och sedan tillbaka från Danmark till Lübeck. Detta verifieras ytterligare genom att 1556 års i Lübeck tryckta danska psalmbok merendels följer den danska förlagan från 1553.

Lübecktryckens almanacka har av naturliga skäl icke så mycket intresserat psalmforskarna. Här skall endast några synpunkter nedtecknas.

Jämför man Lübeckupplagens almanacka, tryckt i psalmboken 1556, är det påfallande att den skiljer sig väsentligt från den almanacka som Richolff samtidigt tryckte i en tysk psalmbok 1556. Av almanackan är i sistnämnda bok endast några fragmentariska sidor bevarade i det exemplar som finns på Stockholms KB.

Av större intresse är en jämförelse mellan Lübecktrycken 1568 och 1553 års danska psalmbok. De bilder som finnas överst på sidan för varje månad är fullständigt olika. Efter varje månads namn förekommer ett tillägg. Sålunda står efter Augusti »Høstmaanet» efter Oktober »Sedemaanet» etc. Alla dessa tillägg är lika 1553 och 1568.

De namn som kalendern innehåller företer betydande skillnader 1553 och 1568. Nu finns det i den danska upplaga som trycktes år 1552 av *Hortulus animae* en namnförteckning som däremot företer mycket betydande likheter med Lübecktryckens.

Efter namnregistret följer i 1553 års psalmbok en del hälsoråd för varje månad. De saknas i 1552 års *Hortulus animae* och i Richolffs tyska psalmbok 1556 samt i Lübecktryckem.

Varje månad i 1553 års psalmbok slutar med *Januarius* (*Februarius* etc.) siger och därpå följer en vers. I Richolffs tyska psalmbok 1556 saknas detta, men däremot finns inledningsorden och vers i huvudsak likadana i de danska Lübecktrycken. Man skulle då närmast antaga att här föreligger ett direkt inflytande. Det är möjligt. Men nu finns samma rubrik och vers i *Hortulus animae* 1552.

Lämnar man almanackan, finner man en fortsättning som handlar om söndagsbokstaven, det gyllene talet, figur med text för att finna söndagsbokstaven, vilket är lika med Lübecktryckens figur och text, om åderlåtning, regler för åderlåtning och företal till psalmboken.

Den andre boktryckaren är Asswerus Krøger, om vilken uppgifterna är knapphändiga och bättre torde kunna utredas, när det 1500-talstryck som under sista världskriget evakuerades från Lübeck till Östtyskland återbördats.

Det första problemet är när Krøger började sin verksamhet i Lübeck. Vi vet, att han blev borgare i Leipzig den 4 nov. 1559 och att han 1563 förhandlade om övertagandet av Rostocks universitetstryckeri[38]. När han flyttade till Lübeck är ovisst liksom när han där började sin tryckeriverksamhet. Niels Möller kommer med det tidigaste förslaget, då han uppger att Krøger 1560 utgav en dansk psalmbok[39]. I en katalog, som ställdes till mitt förfogande i Lübecks Stadtarchiw vid besök där, fanns en anteckning att Krøger utsläpptes från fängelset i Lübeck, där han suttit inne såsom »Winkeldrucker». Detta skedde den 5 jan. 1563[40]. Då bör hans tryckeriverksamhet ha begynt senast 1562.

Han tryckte både danska, svenska och tyska skrifter. Tidigast syns han ha börjat med tyska böcker, av vilka den första bevarade utkom 1564[41]. Collijn uppger, att de första svenska trycken härstammar först från 1588[42]. De danska, som närmast intresserar oss, började Krøger trycka år 1567[43].

Förhållandet mellan Krøger och Richolff är dunkelt. Benzing uppger, att Krøger övertog Richolffs tryckeri 1564 »oder erst später»[44]. Då det nu klarlagts att Richolff tryckte böcker ännu år 1570, uppstår frågan, hur detta övertagande skedde. Var båda i verksamhet med på något vis samordnade företag, eller använde sig Krøger av det välkända Richolffska tryckeriets namn som en värdefull tillgång eller finns det någon annan förklaring? Att tryckerierna var förenade med varandra kan t.ex. tryckningen av en *Passio* lämna ett bevis på[45].

[38] Benzing a.a. sid. 285.

[39] Niels Möller a.a. sid. 147.

[40] Katalog nr 147 anført datum.

[41] Borchling-Claussen a.a. spalt 1894.

[42] Collijn a.a. III sid. 84.

[43] Nielsen nr 1089.

[44] Benzing a.a. sid. 285.

[45] Richolff tryckte en *Passio* tillsammans med Luthers de heliga apostlarnas

Benzing uppger med ett frågetecken, att Krøger dog 1595. Årtalet är säkert fel, då vi i varje fall vet, att år 1594 till Sverige ankom böcker tryckta av Krøgers arvingar och att Krøgers änka fortsatte hans verk. Krøgers sist tryckta bok utkom 1591[46].

Det är möjligt att vid Krøgers fränfalle hans tillgångar inventerades och därvid en del gammalt tryck kom idagen, vilket såldes som makulatur.

I Sverige behövdes makulatur vid bindningen av *Confessio fidei*. Men bakom året 1594, då bindningen började i Stockholm, kan en särskild motivationsgrund ligga. Vid denna tid utfärdades i konung Sigismunds namn en tullförordning, enligt vilken varje husägande borgare skulle ha rätt att fritt importera, och den svenska bokbindaren uppfyllde dessa villkor[47].

Den bokbindare som band *Confessio fidei* hette Nils Oloffson och var bosatt i Stockholm. De stämplat han brukade använda finns på bokbanden. Han var borgare och husägare och drev vid sidan av bokbinderiet import och export. Han var tydligen en betrodd man, som en tid hade hand om nycklarna till en av Stockholms portar. Han avled 1627[48].

Innan vi lämnar denna avdelning bör tilläggas, att det förelåg vissa hinder för försäljning av böcker på denna tid.

---

symbolum. På första sidan står 1567, på sid. I VIII b står 1568 och på sista sidan 1568. Boken finns bevarad i ett ex. enligt Borchling-Claussen nr 1974 på Staatsbibliothek, Berlin d.v.s. Östtyskland. Boken utlånades därifrån 1969 till Göteborgs universitetsbibliotek, där jag kunde ta del av den. Krøger tryckte samma bok. På titelbladet står 1568, på sid. I VIII b står under Luthers bild 1576 och på sista trycksidan 1576. Boken finns i ett ex. bevarat på Stockholms KB och har hos Borchling-Claussen nr 2139. Den hänvisning som här göres till nr 2189 är felaktig. Innehållet i de två Passioupplagorna är lika och bilderna som förekommer i stort antal är lika. För att missförstånd inte skall uppstå, bör tilläggas att det här är fråga om en annan Passio än den som hör till pärmfynden.

[46] Benzing, a.a. sid. 285. Collijn, a.a. bd III sid. 187 ff. Borchling-Claussen a.a. bd II spalt 1907.

[47] Ang. tullförordningarna på denna tid se Herlitz, Privilegier, resolutioner etc. bd IV sid. 823. Vidare Lars Linge, Gränshandeln i svensk tullpolitik sid. 261 spec. not 7.

[48] Närmare uppgifter om honom finns bl.a. hos G. Rudbeck NTBB 1915 sid. 265 ff. A. Hedberg, Pro Novitate bd II sid. 114 ff och framför allt i den sistnämndes Stockholms bokbindare 1460–1880 bd I sid. 29 ff. Oloffsons namn stavas mycket olika. Här följes det avtryck av Oloffsons egenhändiga namnteckning som finns i sistnämnda bok sid. 29.

Det första hindret bestod i böckernas höga pris. Då det gällde kyrkliga böcker, inköpte naturligtvis kyrkorna dem. Sålunda fick kyrkorna tillstånd att taga av kyrkans tionde för att inköpa Hans Thomissøns psalmbok 1569. Försäljningen till privatpersoner var säkert begränsad till de förmögna, då endast de kunde ha råd att köpa[49].

Det andra hindret var av speciellt slag. Den 1 jan. 1562 utfärdades en kungl. skrivelse, som innehöll införselförbud för danska böcker tryckta utomlands[50]. Beslutet motiverades bl.a. med att felaktig lära kunde spridas liksom felaktig danska. Det är väl möjligt, att även press från de danska boktryckarna låg bakom. De hade en besvärlig situation. I alla fall visade det sig, att de utländska boktryckarna hade vissa möjligheter att fortsätta.

## *Psalmboken*

### *I. Inledning.*

Många forskare har behandlat den psalmhistoriska utvecklingen i Danmark. Den Tausenska psalmboken har följaktligen blivit föremål för ett flertal undersökningar. På grund av den centrala plats psalmboken intar bland Lübecktrycken bör något nämnas där-om[51].

En lämplig utgångspunkt möter i K. L. Rahbek och R. E. Nyerups Bidrag til den danske Digtekunsts Historie 1800 och Rahbeks De antiquissimis ecclesiae danicae lingua vernacula hymnariis 1818, vilka vi förut omnämnt. Där upptas flera hithörande problem, till vilka vi återkomma.

---

[49] Ang. priset på böcker på 1550-talet i Danmark se C. Nyrop, Bidrag til den danske Boghandels Historie bd I sid. 102 f. Bokhandlarna reste f.ö. ofta omkring på marknaderna för att sälja böcker. Sålunda reste den i föreliggande sammanhang kände bokhandlaren H. Vingaard över till Malmö för att sälja böcker 1556. Ibid. sid. 101.

Jag gjorde en genomgång av svenska församlingarnas kyrkoräkenskaper från 1500-talet för att söka få fram, när de inköpte psalmböcker. Därmed skulle kunna klarläggas hur reformationens kyrkosång spred sig i landet. Det bevarade materialet var för knappt. Hur det är i Danmark är mig obekant.

[50] V. A. Secher, Corpus Constitutionum Daniae bd I sid. 175 ff.

[51] Vi hänvisa på denna punkt särskilt till E. Dals framställning i Hans Thomissøns psalmebog 1569–1676, Efterskrift til Facsimileudg. af Psalmebogen, Köbenhavn 1968, vari han av naturliga skäl kommer in på hithörande litteratur.

Detsamma gäller även om C. J. Brandt och L. Helwegs tvåbandiga Den danske Psalmedigtning, som utkom 1846–47.

Till 1800-talslitteraturen hör även A. G. Rudelbachs Om Psalme-Litteraturen og Psalmebogs-Sagen 1856.

Från 1900-talet finns ett flertal verk. Vi kan börja med P. Severinsens 1904 utgivna Dansk Salmedigtning i Reformationstiden som ingående diskuterar 1553 års psalmbok och ändringar i olika Lübeckupplagor jämte åtskilliga andra hithörande omständigheter. Av mindre intresse är i föreliggande fall H. Nutzhorns tvåbandiga Den Dansk-Lutherske Menigheds Salmesang 1913–1918. Han omtalar, att det mellan 1556–1568 utkom fyra, fem upplagor av Lübeckpsalmboken[52].

Nutzhorn hade varit oförsiktig påstå, att det både fanns och inte fanns noter i de psalmböcker som trycktes i Danmark före 1569[53]. Niels Møller tog fasta på det sistnämnda, vilket var en av anledningarna till att han 1915 publicerade undersökningen Om Nodetryk til danske Salmer før Hans Thomissøn[54]. Han jämför däri bl.a. de olika Lübeckupplagorna med varandra.

En betydande musikhistorisk undersökning utgav Erik Abrahamsen 1919, Liturgisk Musik i den danske Kirke efter Reformationen. Han omnämner psalmboksupplagorna från 1555, 1558 och 1566, men tillägger att 1568 års upplaga är honom »ubekendt»[55].

År 1923 uppväckte L. Nielsen en strid genom sin då utgivna avhandling Boghistoriske Studier. Han diskuterade ett defekt exemplar av en dansk psalmbok, som han daterade till »c. 1570»[56]. Man känner lätt igen den, då den är ett Lübecktryck av Tausens psalmbok. Då denna blev förbjuden att säljas i Danmark 1569, kan den ej vara tryckt efter 1569. Nielsen kunde även haft ledning av året 1566 som förekommer på blad XCI i boken. Vid tryckningen har använts schwabacherstil med grader, vilken på denna tid ej fanns i Danmark. Hans Brix vederlade Nielsen med skäl, som Nielsen tydligen accepterade[57].

Samma år, 1923, kom Niels Møllers avhandling Salmesprog og Salmetyper. Som underrubriken anger är det en psykologisk undersökning som behandlar reformationsårhundradets danska församlingssång till och med Thomissøns psalmbok.

År 1933 kom åter en disputation i ämnet av S. Widding, Dansk Messe, Tide- og Psalmesang 1528–1573. Det är en diger undersökning på två band som är mycket betydande. Han anser, att det finns Lübecktryck av psalmboken 1556, 1558, 1566 och 1568[58]. Hans uppfattning att dessa tryck

[52] A.a. bd I sid. 298 och 359.

[53] A.a. bd I sid. 223. varest det sägs, att Tausens psalmbok 1553 som ju trycktes i Köpenhamn hade noter, medan sid. 75 förnekas förekomsten av noter i Danmark före 1569.

[54] Danske Studier 1916 sid. 139 ff.

[55] A.a. sid. 90 f.

[56] A.a. sid. 134.

[57] Se rec. av Brix i NTBB 1924 sid. 82 och Nielsens bibliografi nr 1424.

[58] A.a. bd II sid. 259.

existerar »kun i et enkelt Eksempplar» är icke fullt adekvat, men detta är en detalj som försvinner i undersökningens stora förtjänster.

Det blev krig, och psalmundersökningarna avstannade. Men trots kriget lyckades P. Gamrath 1944 få ut en facsimil upplaga av Tausens psalmbok av 1553. För forskningen var detta till inte ringa hjälp. Utom de upplagor som nyss omnämndes räknar Gamrath med en upplaga från 1560[59].

År 1950 disputerade Nils Schørring på en avhandling med titeln *Det 16. og 17. århundredes verdslige danske visesang*. Detta tvåbandiga arbete har tagit med åtskilliga psalmer, även om det, såsom bokens underrubrik anger, särskilt intresserar sig för »det anvendte melodistofs kår og veje.»

År 1954 kom Henrik Glahns *Melodistudier til den lutherske salmesangs historie fra 1524 til ca. 1600*. Då det gäller Tausens psalmbok arbetar han utifrån en sammanställning av de olika upplagorna till en enhet[60].

Samma år tryckte Erik Dal en intressant undersökning *En Salmebog, en Almanak og en Folkeviser*, till vilken vi senare återkomma[61].

År 1959 utgavs *Danske Messebøger fra Reformationstiden* med en innehållsrik liturgihistorisk redogörelse av S. H. Poulsen.

Ett huvudarbete för all psalmhistorisk forskning i Danmark är Anders Mallings *Dansk Salmehistorie*, som i 5 band utkom 1962–68. Man har även anledning att observera en annan skrift av Malling nämligen hans *Efter-skrift*, fögad till facsimilupplagan av 1533 års Malmöpsalmbok som utgavs 1967. I pregnant form framlägger han där en redogörelse för den danska psalmdiktningens begynnelseskede under 1500-talet.

Lis Jacobsens kommentar till den nya upplagan av Palladius' danska skrifter och Björn Kornerups inledning till facsimilupplagan av Tausens Postil, hör till huvudarbeten för denna tid[62].

Från den senaste tiden bör omnämnas N. K. Andersen, *Malmöpsalmebogen af 1524 i Kyrka, folk och stat*. Till S. Kjellerström. Lund 1967 sid. 216–234.

Från svensk sida kan nämnas Krister Gierows *Den evangeliska bönelitteraturen i Danmark 1526–1575*, en avhandling som utkom 1948. David Lindquists *Evangelisk bönelitteratur i Danmark*. Kirkehistoriske Saml. 6.R. VI, 161 f. Åke Davidsson, slutligen, tryckte 1962 sin avhandling *Danska musiktryck intill 1700-talets mitt*.

## II. Historiska aspekter på Lübeckpsalmböckerna.

### 1. En aspekt bakåt.

Lübeckpsalmböckernas grundval är 1553 års psalmbok, som trycktes av Hans Vingaard i Köpenhamn. Bakom denna ligger i sin tur den psalmbok som Hans Tausen enligt förordet i Thomissøns

[59] A.a. sid. 5.

[60] A.a. bd I sid. 27.

[61] *Fund og Forskning* I 1954 sid. 40 ff.

[62] Peder Palladius' *Danske Skrifter*, I–V Kbh. 1911–26. Hans Tausens *Postil*, Facsimiludg. I–II Kbh. 1934.

psalmbok tryckte år 1544. Tausens psalmbok baseras på den tradition som har en utgångspunkt i Mortensens år 1528 tryckta *Thz cristelighe messeembedhe paa danske*. Linjen mellan 1528 och 1544 förefaller något oklar, men man kan f.n. inte komma längre än A. Mallings gjort i sin nyligen framlagda efterskrift till facsimil-upplagan till 1533 års psalmbok.

Thomissøn uppger, att Tausens psalmbok var förbättrad, men då psalmboken är försvunnen, är det svårt att veta, vari förbättringen bestod. Mellan 1544 och 1553 finns ingen psalmbok bevarad, men man har antagit att psalmupplagor tryckts under denna mellanperiod, vilket föranlett åtskilliga spekulationer både i Danmark och Sverige, t.ex. av E. Liedgren. Titeln till 1553 års psalmbok anger den som »Ny» och det tillägges, att den innehåller flera psalmer, lovsånger, kollekter och böner »som icke ere till forne Prentet i de andre Psalmebøger.» Detta syns tyda på en avsevärd förändring.

Chr. Bruun konstaterar att Claus Mortensens psalmbok utgavs i Malmö 1528 och 1529, Magdeburg 1529, Rostock 1529, Malmö 1533, 1534 och »1544 (af Hans Tausen)»[63].

Enskildheter i denna uppräknings kan vara diskutabla, och vi ingå ej på dem. Det intressanta är att man ser en kontinuerlig linje. Men man vet inte, om de förbättringar Tausen genomförde 1544 var så betydande att de motivera, att psalmboken kallas Tausens psalmbok. Då boken är försvunnen, finns ingen möjlighet att avgöra detta.

Hur är det då med författarskapet till 1553 års psalmbok? Den har anknytning till den föregående traditionen men utger sig tydligt själv såsom ny. Några historiska synpunkter!

I Danske Magazin 1745 omtalas ett defekt exemplar av en psalmbok som »er uden Tvil den samme, som af D. Petro Palladius 1553 skal vaere udgiven»[64]. Även C. L. Rahbek har 1818 i sin då utgivna *De antiquissimis ecclesiae danicae lingua vernacula hymnariis* kommit in på tanken att Palladius utgav 1553 års psalmbok[65]. Mot detta har Brandt och Helweg opponerat[66]. De har i stället en annan lösning, nämligen att det är boktryckaren Vingaard som

[63] Aarsberetninger og Meddelelser fra Det Store Kgl. Bibliothek II, sid. 372.

[64] A.a. Bd I sid. 158 not d.

[65] A.a. sid. 20 f. och not 21.

[66] A.a. bd II sid. X f.

använt sig av den gamla traditionen och sedan infört nyare, honom tillgängligt, material i psalmboken 1553[67].

Det finns en annan lösning som så småningom arbetat sig fram, nämligen att Tausen utgav 1553 års psalmbok. Den börjar rätt osäkert. När Pontoppidan 1747 utgav tredje bandet av *Annales eccl. danicae* omtalar han, att Tausen utgivit »Verschiedene Dänische Geistreiche Lieder, deren viele — — dem Kirchen Gesang-Buch Mag. Hans Thomsens einverleibet sind»[68]. I *Dänische Bibliothec*, som utkom samma år, omtalas att Tausen utgav 1544 års psalmbok och att han »selbst geistliche Lieder gedichtet, und die alte in dem Pabstthum gedichtete übersetzt und verbessert hat»[69]. Paulus Röns 1757 tryckta *Sciagraphia Lutheri Danici, sive Biographia* — — — *Johannis Tausani*, omnämner 6 psalmer av Tausen, vilka infördes i Thomissøns psalmbok[70].

Helt andra tongångar möter omkring år 1800. »Hans Tausen, vor store Reformator, gjør Epoke i Psalmevaesenet» förklaras i Rahbeks och Nyerups 1800 utgivna *Bidrag til den danske Digtekunsts Historie*[71]. Tausens psalmbok står mellan Mortensens och Thomissøns. Tausen var den som införde psalmsång i Köpenhamn 1529 och gav Thomissøn i uppdrag att utarbета en ny psalmbok. Man uppräknar psalmer av Tausen som införts i Thomissøns psalmbok o.s.v. Slutomdömet om Tausen verkar dock något överraskande: »Til at vaere Psalmedigter var Tausen aldeles ikke oplagt»[72].

Den som på senare tid särskilt intresserat sig för Tausen är P. Severinsen, som i ett kapitel behandlar Tausens psalmbok[73].

Då Tausen utgav 1544 års psalmbok är det antagligt, att han, som var en mycket betydande personlighet, inte sköts åt sidan, ifall det blev fråga om att utgiva nya upplagor, och varför skulle man 1553 ha låtit en annan person fortsätta Tausens verk.

När Thomissøn 1569 omtalar, att Tausen utgav 1544 års psalmbok, kan detta bero på att denna psalmbok uppfattades som ett så betydande verk att följande upplagor, inklusive 1553 års, endast

---

[67] Ibid. sid. XII.

[68] A.a. sid. 149.

[69] A.a. bd IX sid. 699 f.

[70] A.a. sid. 125 f.

[71] A.a. bd I sid. 198.

[72] A.a. sid. 200. Flera av de uppräknade psalmerna var ej av Tausen. Det samma gäller de psalmer som anförs av Pontoppidan, Dän. Bibl. och Rön.

[73] A.a. sid. 94 ff.

betraktades som i huvudsak utökade omtryck av Tausens psalmbok.

Att 1553 års upplaga betonar det nya och t.o.m. har huvudtiteln En Ny Psalmebog motväges i viss mån av att det i fortsättningen heter att i »flere» fall var fråga om nytt material. Lübeckupplagorna har titeln »En Ny Psalme-Bog» vare sig de trycktes på 1550- eller 1560talet. Kanske denna titel rent av fanns 1544!

Att uppnå ett slutgiltigt resultat i författarefrågan är f.n. på grund av materialets knapphet inte möjligt.

## *2. En aspekt framåt.*

Psalmboken var den centrala skriften bland Lübecktrycken. Där fanns inte endast psalmerna utan även gudstjänstritualet. Där fanns kollektbönerna. Frågan om psalmbokens bestånd var därför av vital betydelse. Hur kom det sig att psalmboken föll?

I en efterskrift till 1569 års psalmbok säger boktryckaren Laurentz Benedicht i Köpenhamn, att Hans Thomissøn »ordentlig oc flittelig tilsammenset / formeret oc forbedrit» psalmboken. Thomissøn betygar själv att han började sitt verk, sedan han av Hans Tausen 1557 placerats som rektor för Ribe katedralskola, där han bl.a. skulle undervisa ungdomen om danska psalmer. Redan då började han samla noter och psalmer som han översatte från tyska. Hans fader, mäster Thomas Knudson, var därvid behjälplig. År 1561 kallades han till Vår Fru Kyrka i Köpenhamn, vilken redan vid denna tid ansågs vara en normalkyrka, då det gällde kyrkoskiCKET, vilket även senare beträffades genom ett kungligt brev.

I Köpenhamn fortsatte Thomissøn sitt arbete med psalmboken och insamlade »mange deilige Loffsange oc Aandelige viser». Arbetet granskades sedan av professorer i den teologiska fakulteten i Köpenhamn, varefter det på nytt genomarbetades och var färdigt för tryckning.

Konungens beslut utfärdades den 5 nov. 1569 från fältlägret utanför Varberg, där den danska hären belägrade och senare intog fästningen. Kingo har i sin Gradual beskrivit situationen med att konungen i ena handen bar vapen och i den andra »en snar Skriveris Pen». Konungen konstaterar att Thomissøn utgivit en psalmbok »huilken wij villi skal bruges offuer alt i riigit». Då det visat sig, att böcker togs bort ur kyrkorna, bl.a. bibeln, skulle vissa böcker och bland dem psalmboken med järnkedjor fastgöras vid »Deyne stolen».

Kyrkorna skulle taga av sitt tionde för att inköpa boken. Superintendenterna fick order att var inom sitt område tillse, att varken på marknader eller annorstädes någon annan psalmbok såldes. Även i skolorna skulle den nya psalmboken införas. Präst, som icke följde bestämmelserna, hade »forbruth hans presteembide». Brott mot de nya bestämmelserna skulle anmälas till konungen »saa ville wij ther thil finde raad.»

Lübeckpsalmböckerna fick inte en död i skönhet.

Det är påfallande, att den nya psalmboken tillkom efter åratals grundligt arbete. Möjligt är därför att Lübecktryckarna kände sig rätt lugna, då de tryckte den ena upplagan efter den andra. Richolff, som bör ha haft goda förbindelser sedan årtal med Danmark, kanske i förväg anade något av den olycka som var på väg och drog sig tillbaka. Krøger var den som fortsatte. Men detta hör ihop med de ännu utforskade relationerna mellan Richolff och Krøger[73a].

### *III. Psalmboksupplagorna och det nya materialet.*

Lübeckupplagorna av psalmboken baserades på 1553 års psalmbok, vilken i huvudsak avtrycktes. Olikheterna mellan 1553 och Lübeckupplagorna har förut behandlats av Severinsen och Möller. Den sistnämnde tar även upp frågan om olikheter mellan Richolffs tryck och Krøgers tryck.

Psalmbokens innehåll var 1553 huvudsakligen disponerat på följande vis: 1) Inledning bestående av söndagsbokstavstabell, förklaring till kalendariet, almanacka, följd bl.a. av framställning av det gyllene talet, de himmelska tecknen, överloppsdagar, åderlåtning, företal o.s.v. Lübecktrycken inskränker sig till att anföra bl. a. almanackan, i vilken de införda namnen icke överensstämmer med 1553. Den lilla versen till varje månad i Lübecktrycken är hämtad från 1553. 2) Psalmboken, 3) Det heliga Mässämbetet, 4) Alla söndagars och högtiders rättskaffens kollekt och böner, 5) Första psalmtillägget, 6) Avdelning med böner, 7) Andra psalmtillägget, 8) Latinska psalmer och hymner. 9) Register.

Den första Lübeckupplagan trycktes av Richolff i 12°, ett format som även användes i samtliga följande upplagor. Boken har på titelsidan årtalet 1556 och i kolofonen 1555. Den innehåller 186 blad

---

[73a] Ang. litteratur se facs. upplagan av 1569 års psalmbok och ovan anförda skrifter.

och är i komplett skick bevarad i ett exemplar på Köpenhamns UB.[74].

I Dänische Bibliothec 1747 omnämnes 1544 års upplaga av psalmboken, varefter tillägges att denna omtrycktes 1557 i Köpenhamn i 8°[75].

Den andra upplagan trycktes 1558 av Richolff och hade liksom föregående 186 blad, av vilka 160 bevarats i ett exemplar på Köpenhamns UB[76].

Det har varit åtskilligt tal om en upplaga från 1560. Uppgifter därom finns t.ex. hos Severinsen, Möller och såsom av ovanstående framgår även på andra håll. Severinsen omnämner att det ovanför ett par böner i 1553 års psalmboksupplaga stod D.M.L., alltså Dr. M. Luther, men att detta ändrades av sättaren i 1568 års upplagor till M.D.LX,. Därav drar nu Severinsen slutsatsen att det funnits en upplaga 1560.

Den tredje bevarade upplagan tryckte Richolff 1566. Av dess 186 blad är 154 blad eller delar av blad bevarade i ett exemplar på Köpenhamns KB[77].

Den fjärde upplagan redovisar Nielsen sålunda: Den är tryckt av Asswerus Krøger i Lübeck 1568 i två upplagor med vardera 204 blad. A-upplagan finns på Köpenhamns KB i två defekta exemplar med 149 blad eller delar av blad, B-upplagan bevaras på Karen Brahes bibliotek i ett defekt exemplar med 177 blad[78].

Sedan Nielsen publicerade detta, har ytterligare blad påträffats, vilket innebär att A-exemplet har 192 blad eller delar av blad.

Vidare är sedan gammalt en del fragment på Köpenhamns KB kända, vilka behandlats av E. Dal[79]. Det är naturligtvis en möjlighet att en del av dessa fragment skulle kunna tillhöra 1568 års tryckning, även om de är olika både A-upplagan och B-upplagan. Man skulle också kunna tänka sig att dessa fragment, som är utan årtal, kan ha ingått i en serie från 1567, varav vi i varje fall känner katekesen. Boktryckarna tryckte ofta i serier, men det är inte säkert att detta skedde 1567, vartill kommer att boktryckarnas angivande av årtal skiftar, att inte alla upplagor finns i behåll osv. Egendom-

[74] Nielsen nr 1422.

[75] A.a. sid. 699 f. I en not omnämnes att ett ex. fanns i etatsrådet Grams bibliotek.

[76] Nielsen nr 1423.

[77] Nielsen nr 1424.

[78] Nielsen nr 1425.

[79] Fund og Forskning I 1954 sid. 40 ff.

ligt är i varje fall att två upplagor trycktes 1568. Erik Dal har påpekat att den samling danskt tryck som finns på Stockholms Kb är brandskadad[80]. Att ett enstaka exemplar är brandskadat behöver ju inte betyda något särskilt. Men då hela den samling av blad som nu påträffats sammanfördes, visade det sig att flera blad som hörde samman var skadade på ett sådant sätt att de kunde ha varit utsatta för brand. En förfrågan till Lübecks Stadtarchiv besvarades med att åtskilliga eldsvådor inträffat under slutet av 1500-talet, men ingen större 1567 eller 1568.

Det kan även tänkas att de två upplagorna på något vis är resultatet av det samarbete som förekom mellan Richolff och Krøger och slutade med att Krøger övertog Richolffs tryckeri. Detta samarbete är som tidigare framhävts dunkelt och torde f.n., då åtskilliga böcker är evakuerade till Östtyskland, vara svårt att utreda.

Beträffande psalmbokens titel kan nämnas, att 1553 års upplaga hade: »En Ny Psalmebog medt flere Psalmer oc Christelige oc Aandelige lofsang met Collecter og Bøner som icke ere till forne Prentet i de andre Psalmebøger / vddragne aff den Hellige scrifft \* Oc met en Euig Kalendarium ath finde naar Ny tendis i huer Maanet met sine taffler til alle Rørlige fester Gud til loff oc aere alle Christne menniske til nytte och gaffn.»

Denna något yviga titel inskränktes i den första Lübeckupplagan 1556 till: En Ny Psalme Bog met en Kalendario / Christelige oc Aandelige Loffsange / Collecter oc andre skøne Bøner aff den Hellige Skrifft / som Registeret vduiser. De följande upplagornas titelblad följde – i den mån de är bevarade – i huvudsak denna titel.

Det nya materialet tillhör 1568 års A-upplaga. Det omfattar början av boken med almanackan, vars sista blad jämte slutet av kalenderavdelning och förordet saknas. Sedan finns hela psalmboken med undantag av registret[81].

---

[80] Se ovan sid. 9.

[81] Också det av H. O. Lange inköpta, men aldrig katalogiserade exemplar, som påträffades av Erik Dal, har svensk proveniens. Lange köpte det av Mr. Sedgwick-Behrend i Stockholm, som hade fått det av överbibliotekarie Snoilsky. Det var alltså ett svenskt pärmfynd, kanske gjort av Snoilsky. Jämf. E. Dal a.a. sid. 44.

*Evangelier och epistlar.*

Den danska kyrkans perikoper har varit föremål för åtskilliga undersökningar bl.a. av C. T. Engelstoft och W. Rothe[82]. Det avsnitt av perikophistorien som här är aktuellt har behandlats av L. Jacobsen i kommentaren till Palladius skrifter[83] och B. Kornerup i hans företal till facs. upplagan av Tausens Postil. Dessutom har S.H.Poulsen i Reformationstidens danske Liturgi 1959[84] ingått på flera hithörande problem. Slutligen bör nämnas M. Schwarz Lausten, Biskop Niels Palladius (= Kirkehistoriske Studier II. Række, nr. 27.) Kbh. 1968, spec. sid. 61 ff. Från svensk sida har Kr. Gierow lämnat intressanta bidrag genom avhandlingen Den evangeliska bönelitteraturen i Danmark 1526–1575, vilken utkom 1948.

Lübecktryckens historiska sammanhang är i huvudsak klart genom att de följde texterna i Tausens Postil. På en punkt skedde dock en betydande avvikelse. De tillade en ny avdelning med särskilda texter för vissa högtidsdagar. Här blir situationen komplicerad. Det var brukligt att man skilde mellan texter för vanliga dagar och högtidsdagar. Så gör t.ex. Luther, Spangenberg och Veit Dietrich. Men det var svårt att draga gränsen mellan de vanliga dagarna och särskilda högtidsdagar. Tausen hade gjort ett urval av vissa högtidsdagar, som han införde i serien med vanliga helgdagar och saknade alltså en särskild serie texter för högtidsdagar.

Vid sidan av Tausens Postil måste även två andra utgångspunkter beaktas, nämligen Kirkeordinansen och psalmboken.

Föreskrifterna i Kirkeordinansen gällde bl. a följande dagar: Fastlagssöndag då det skulle predikas över dopets sakrament, Quasi modo med predikan över kyrkans nycklar, makt och myndighet, Johannes döparens dag med predikan över Guds ord och mot vederdöparna, Marie besökelses dag, då som epistel skall brukas »der skal vdga en quist etc. oc endes der oc hans leyersted skal worde hederlig», Alla helgons dag med predikan om den rätta tron och slutligen S. Mikaels dag med predikan om änglarna och tacksägelse till Gud.

---

[82] C. T. Engelstoft, Liturgiens eller Alterbogens og Kirkeritualets Historie i Danmark, 1840, spec. sid. 136 ff. och W. Rothe, Det danske Kirkeaar og dets Pericoper 1873.

[83] A.a. bd III sid. 309 ff.

[84] Danske Messebøger fra Reformationstiden, Kbh. 1959.

Mest påfallande är naturligtvis bestämmelsen om att förvandla fastlagssöndag till en dopets söndag[85].

I stilla veckan skall på skärtorsdag nattvarden förklaras på förmiddagen och på aftonen fotatvagningen. Inte i något fall anges text[86]. På långfredag skall hela passionshistorien uppläsas i Bugenhagens version[87].

Jämför man dessa bestämmelser med Tausens Postil och Passio 1539, lägger man märke till bl.a. följande:

Skärtorsdagen omnämnes inte i postillan men i Passio, och där anföres på Skärtorsdagen före middagen texten om nattvarden och efter middagen en text som börjar med att Jesus dömes av Pilatus, korsfästes och säger orden Fader, förlåt dem, ty de veta icke vad de göra. Alterbogen har på skärtorsdag kollekt, epistel bestående av 1 Kor. 11:23–29 och evangelium Luk. 22:14–20, varefter följer bestämmelser om nattvardsgång[88].

På långfredagen har varken postillan eller altarboken någon text, vilket säkerligen beror på den nyssnämnda bestämmelsen, att Bugenhagens hela passio då skulle uppläsas. Psalmboken 1553 ger en intressant inblick i helgdagsfirandet genom sina uppräknings av kollekter. Det förekommer tre sådana uppräknings, av vilka den första med vissa undantag mera allmänt anknyter till traditionen från Tau-

---

[85] Bestämmelserna återfinnas i Palladius a.a. bd I sid. 181 ff. På fastlags-söndag har Tausens Postil bd I sid. 157 ff. *dock* Luk. 18:31–43, vilket följes av Lübeckupplagorna. Alterbogen 1556 har *dock* Matt. 3:13–17. Palladius a.a. bd III sid. 374 Söndagen Quasi modo, alltså 1 sönd. eft. påsk skall enligt Ordinansen ha Joh. 20. Tausen har Joh. 20:19–29 Tausen, a.a. bd II sid. 20 ff., medan Alterbogen har Joh. 20:19–31. Palladius a.a. sid. 403 f. Johannes döparens dag placerar Tausen efter 4 sönd. eft. tref. med Jes. 49:1–6 och Luk. 1:57–79. Alterbogen placerar dagen efter 3 sönd. eft. tref. med samma texter. Tausen a.a. sid. 140 ff. Palladius, a.a. sid. 426 ff. Marie besökelses dag har både Tausen och Alterbogen episteln Jes. 11:1–10. Båda översättningarna är avvikande mot Kirkeordinansens. Tausen, a.a. sid. 148 ff. Palladius a.a. sid. 430. Tausen har ordningsföljden 4 eft. tref., Johannes döparens dag, Marie besökelses dag. Rimstocken 1554 har en annorlunda ordning. Jämf. Palladius a.a. bd. sid. 135 ff. Alterbogen har 3 sönd. eft. tref., Johannes döparens dag, 4 sönd. eft. tref. och Marie besökelses dag. Palladius, a.a. bd III sid. 430 ff. På Alla helgons dag har både Tausen och Alterbogen Uppb. 7:1–12 och Matt. 5:1–12. Tausen a.a. sid. 293 ff. Palladius a.a. sid. 460 ff. På S. Mikael's dag har Tausen Uppb. 1:1–6 och Matt. 18:1–10. Alterbogen har Uppb. 12:7–12 och samma evangelietext. Tausen, a.a. sid. 250 ff. Palladius, a.a. sid. 453 ff.

[86] Palladius a.a. bd I sid. 182.

[87] Palladius a.a., Ibid.

[88] Passio sid. 28 ff. Palladius bd III sid. 388.

sens Postil, den andra har kollekt för större högtider som hålles i alla kyrkor och därvid delvis tar upp de högtidsdagar som Tausen hade inlagda i sin serie, men även gör ett par tillägg, medan den tredje uppräkningsmötet i en föreskrift av mera allmän karaktär: »Om S. Andris. S. Mattis. S. Jacobo. S. Philippo oc Jacobo. S. Matheo. S. Simone et Juda / oc andre hues Collecter icke aldelis rette ere i Messe bogen / Maa lessis denne forscreffne Bøn / Om alle Helgen vnder huer deris Naffn[89]. Härmed hade man alltså böner till kyrkliga högtidsdagar, till vilka evangelieboken ej hade texter. Tausen hade dock pointerat att det var tillräckligt med den Postil och Passio som han utgivit[90].

Innan vi går vidare, bör en ändring i den danska traditionen 1552 omnämnas. Då infördes bestämmelsen, att på gångdagarna skulle predikas över Mose sång[91]. Både Tausens Postil och Alterbogen 1556 hade här Jak. 5:16–20 och Luk. 11:1–13[92]. Ändringen kan ha influerats av att Luther ställde sig ganska kritisk till firandet av dessa dagar, som han ansåg till en början ha varit god, men sedan urartat. Liknande tankar möter i Danmark t.ex. vid kyrkosynoden i Köpenhamn 1540, hos Tausen och Palladius[93]. Lübecktrycken följde som vanligt Tausens Postil.

### *Lübeckupplagorna och Tausens Postil.*

Då Lübeckupplagorna baseras på Tausens Postil, bör detta förhållande närmare undersökas.

Tausens Postil upptar texter till följande dagar: 1–4 sönd. i advent, juldagen, 2–3 jul, sönd. mellan jul och nyårsdagen, nyårsdagen, hel. tre konungars dag, 1–5 sönd. eft. hel. tre konungars dag, Kyndermøssedag, Den Søndag der Alleluia lagdes, sönd. före fast-

[89] Uppräkningen börjar sid. 121a med överskriften: »Her effter følger alle Søndagers oc Høytiders retskaffne Collecter oc bøner / Som laesis i den hellige Kircke det gantske Aar om kring / Met mange andre flere atskillige deylige Bøner. M.D.LIII.» Den andra uppräkningsmötet börjar sid. 136b och den tredje sid. 138b.

[90] Jämf. Tausens Passio 1539 förordet sid. A2 a.

[91] Jämf. Severinsen, a.a. sid. 102 not.

[92] Tausens Postil bd II sid. 56 ff. och Palladius, a.a. bd III sid. 410 ff. Miss. romanum hade samma texter, men inskränkte lektionen ur Lukas till vers 5–11.

[93] Ang. Luther se Huspostillans predikan 5 sönd. eft. tref. Synoden i Köpenhamn 1540: »Hic abusus lustrationis — — sive Kaarsebor potest mutari in verum usum.» Pontoppidan a.a. bd III sid. 254. Tausen säger i Passio 1539 sid. 32b: »till saadan en howkommelse haffuer han giffuet oss det samme sit Sacrament / icke til at weije wand eller land.» Palladius Visitatsbogen a.a. bd. V sid. 123.

lagen, fastlagssöndagen, 1–3 sönd. i fastan, midfastosöndagen, Kiere Söndag, palmsöndagen, Marie bebådelses dag, påskdagen, 2–3 påsk, 1–5 sönd. eft. påsk, Bededage eller Gangdage (måndag, tisdag, onsdag), Kristi himmelfärdsdag, 6 sönd. eft. påsk, pingstdagen, 2–3 pingst, hel. trefaldighetsdagen, 1–4 sönd. eft. tref., Sancte Hans Baptistes Dag, Jungfru Marie besökelses dag, 5–17 sönd. eft. tref., Sanct Michels Dag, 18–22 sönd. eft. tref., Alla helgons dag, 23–26 sönd. eft. tref.

Det var alltså denna serie söndagar och helgdagar som Lübecktrycken följde. I förhållande till det traditionella kyrkoåret innebar serien, att en stor mängd dagar med tillhörande texter uteslöts[94].

När Lübeckupplagorna följde Tausens Postil, kan man i alla fall lägga märke till en del divergenser:

1. Olika namn på samma helgdag. Tausens Postil talar t.ex. om tredje pingstdagen, medan Lübeckupplagorna har »Om Tisdagen i Pindz vgge.»
2. Textskillnader. Som exempel kan anföras att Tausens Postil på 23 sönd. eft. tref. har episteln Fil. 3 och i texten avtrycker Fil. 3:17–21, medan Lübecktrycken har »Philip. 3 oc 4» samt i texten avtrycker Fil. 3:17–4:3.
3. Tryckfel. På fastlagssöndag har Tausens Postil episteln 1 Kor. 3, medan Lübecktrycken har 1 Kor. 13. I texten anför båda 1 Kor. 13.

Euangelia oc Episteler / som laesis i den Christelig Forsamling / Paa nogre besynderlige Høytider.

Under denna rubrik gör Lübeckupplagorna det tillägg av texter som förut omnämnts. Det var nytt i förhållande till Tausens Postil, och det var även nytt i förhållande till den evangeliebok som utkom i Wittenberg 1554.

I första rummet måste undersökas, vilka dagar och texter som ingår i denna nya serie, varvid stickprov samtidigt göres på variationer i andra upplagor. Den grundläggande upplagan är 1568 års.

De nya texterna jämföres därefter med den kyrkliga traditionens.

Slutligen återstår frågan om varifrån dessa helgdagar hämtats.

### *1. Förteckning över de tillagda texterna för vissa högtidsdagar år 1568.*

1. S. Andree dag. Rom. 10. Luk. 4. (Rom. 10:10–18. Luk. 4 feltryck. Skall vara Matt. 4:18–22).

[94] Jämf. W. Rothes uppfattning att vid reformationen »den hele Raekke» perikoper övergick »i vor Kirkes Brug.» A.a. sid. 27.

2. S. Thome Apostels Dag. Ef. 1. Joh. 10. (Ef. 1:3–8. Joh. 10 feltryck. Skall vara Joh. 20:24–29).
3. S. Pouels omuendelses Dag. Apg. 4. Matt. 19. (Apg. 4 feltryck. Skall vara Apg. 9:1–22. Matt. 19:27–30).
4. Vor Herris Døbelsis dag / som falder paa Fastelauens Søndag. Matt. 3. (Matt. 3:13–17).
5. S. Matthias dag i Faste. Apg. 1. Matt. 10 (Apg. 1:15–26. Matt. 10:16–22).
6. S. Philippi oc Jacobi dag. Ef. 2. Joh. 14. (Ef. 2:19–22. Joh. 14:1–14).
7. S. Petri oc Pauli Dag. Apg. 12. Matt. 16. (Apg. 12:1–11. Matt. 16:13–19).
8. S. Maria Magdalene dag. Luk. 7. (Luk. 7:36–50).
9. S. Jacobs dag. Rom. 8. Matt. 20. (Rom. 8:28–39. Matt. 20:20–28).
10. S. Bartholomei Dag. Luk. 22. (Luk. 22:24–30).
11. S. Matthei dag. Ef. 4. Matt. 9. (Ef. 4:7–13. Matt. 9:9–13).
12. S. Simonis oc Jude dag. 1 Petr. 1. Joh. 15. (1 Petr. 1:3–7. Joh. 15:17–25).

Av ovanstående framgår att de 12 nya texterna delvis är felaktigt rubricerade. I sådana fall har den felaktiga rubriken övergivits och den anförda texten efteråt omnämnts. För att få en klarare uppfattning vilken text det gäller har i samtliga fall inom parentes verserna anförts. Trycket visar en del inadvertenser i fråga om stavning.

Vid jämförelse mellan 1568 och 1565 års evangelieböcker – den sistnämnda har Köpenhamns KB ställt till mitt förfogande i mikrofilm – förekommer en del intressanta likheter:

1. På S. Andree dag har båda i rubriken som evangelium Luk. 4, men båda anför i texten Matt. 4:18–22.
2. På S. Thome dag har båda i rubriken Joh. 10, men anför i texten Joh. 20:24–29.
3. På S. Pouels omvändelses dag har båda i rubriken Apg. 4, men anför i texten Apg. 9:1–22.
4. På S. Simonis oc Jude dag har 1568 Joh. 15, medan 1565 har Joh. 4. I bägge böckerna anføres Joh. 15:17–25.

Då felen i tre fall är identiska, kan det tänkas, att 1565 års upplaga varit grund för 1568 års upplaga, varvid ett fjärde tryckfel i sista fallet ändrats.

*Jämförelse mellan 1568 års evangelier och epistlar och Lundamissalet 1514.*

| Helgdagar                       | 1568-uppl.                                    | Lundamissalet 1514                              |
|---------------------------------|-----------------------------------------------|-------------------------------------------------|
| 1. S. Andreas                   | Epistl. Rom. 10:10-18<br>Evang. Matt. 4:18-22 | p. 363 f.<br>p. 364                             |
| 2. S. Thome Ap.                 | Ep. Ef. 1:3-8<br>Ev. Joh. 20:24-29            | p. 468<br>p. 367                                |
| 3. S. Poul                      | Ep. Apg. 9:1-22<br>Ev. Matt. 19:27-30         | p. 370 f.<br>Matt. 19:27-29 p. 371 f.           |
| 4. Vor Herres<br>Døbelsisdag    | Matt. 3:13-17                                 | Missalet saknar<br>motsvarighet på<br>denna dag |
| 5. S. Matthias                  | Ep. Apg. 1:15-26<br>Ev. Matt. 10:16-22        | p. 380 f.<br>p. 470                             |
| 6. S. Philippi og<br>Jacobi dag | Ep. Ef. 2:19-22<br>Ev. Joh. 14:1-14           | p. 452<br>p. 385                                |
| 7. S. Petri og<br>Pauli         | Ep. Apg. 12:1-11<br>Ev. Matt. 16:13-19        | p. 414 f.<br>p. 379 f.                          |
| 8. S. Maria Magdalene           | Ev. Luk. 7:36-50                              | Luk. 7:36-47 p. 409 f.                          |
| 9. S. Jacobs                    | Ep. Rom. 8:28-39<br>Ev. Matt. 20:20-28        | p. 452 f.<br>p. 411 f.                          |
| 10. S. Bartholomei              | Ev. Luk. 22:24-30                             | p. 454                                          |
| 11. S. Matthei                  | Ep. Ef. 4:7-13<br>Ev. Matt. 9:9-13            | p. 455<br>p. 432                                |
| 12. S. Simonis og<br>Jude       | Ep. 1 Petr. 1:3-7<br>Ev. Joh. 15:17-25        | Finns icke i Missalet<br>p. 453 f.              |

De nytillkomna texterna i Lübecktrycken är alltså i allmänhet hämtade från den romerska traditionen. Om det var Lundamissalet, är naturligtvis svårt att avgöra, men detta missale hade dock en en betydande position i Danmark.

Ett par dagar bryter totalt med den romerska traditionen. Den första är fastlagssöndag, då evangeliet är Matt. 3:13-17, vilket beror på Kirkeordinansens föreskrift att på denna dag skulle predikas över Jesu dop[95]. Det andra undantaget är episteln på

[95] Palladius, a.a. bd I sid. 181 f.

Simons och Judas dag 1 Petr. 1:3-7. Den finns inte i Lundamisalet. Den saknas i Nidaros och i svensk tradition d.v.s. Uppsala, Strängnäs, Linköping, Västerås och Skara. Den finns inte heller hos cistercienserna eller dominikanerna. Motsvarighet finns inte heller i Lübeck, Schleswig, Bremen, Magdeburg, Köln, Trier, Mainz och Salzburg. I England finns den varken i Hereford eller Sarum.

Av intresse är att i Veit Dietrichs Summaria 1552, pag. VIII b, finns ej någon epistel anförd. Samma är förhållandet med hans Börne predicken 1556, Bd. III, pag. 144a. I den första evangeliebok Richolff tryckte, 1556, införde han 1. Petr. 1:3-7, vilken text återkommer 1568.

### 3. Slutligen återstår frågan, varför just dessa 12 dagar utvalts.

Om Richolffs tyska version av evangelieboken varit i behåll, är det möjligt, att en lösning varit tänkbar. Men i så fall kommer frågan tillbaka, varför Richolff för sin tyska evangeliebok utvalt just dessa 12 dagar.

Då den danska reformationen var starkt beroende av förhållandena i Tyskland ligger det nära till hands att undersöka samtida tyska predikosamlingar för att få fram eventuella likheter mellan deras val av högtidsdagar och Lübecktryckens. Ett stort antal predikosamlingar har jag genomgått och konstaterat, att vissa likheter föreligger.

Ändå skulle sådana undersökningar lätt bli vilseledande. Danmark var Danmark och inte Tyskland, och i Danmark fanns en dansk tradition. Betydelsen av detta kan klarläggas med ett exempel. I Veit Dietrichs Summaria offuer vor Christelig lerdoin översatt av N. Palladius och tryckt i Wittenberg 1552 finns en avdelning med predikningar över »de besynderlige Høytider om aarit» med följande högtidsdagar:

1. S. Andresis dag, 2. S. Thomesis dag, 3. De Oskyldige Børns dag, 4. S. Pouels dag omvendelse, 5. Marie Renselsis dag, 6. S. Matthie dag, 7. Marie bebudelsis dag, 8. S. Philippi oc Jacobi dag, 9. S. Hansis dag, 10. S. Peders oc Pouels dag, 11. Marie Magdalene dag, 12. Marie besøgelsis dag, 13. S. Jacobs dag, 14. S. Bartholomei dag, 15. S. Matthei dag, 16. S. Michels dag, 17. Paa Simonis oc Jude dag.

Jämför man denna samling med den serie som finns i 1556 års Lübeckupplaga är likheterna påfallande. Veit Dietrichs serie överensstämmer på följande punkter: 1, 2, 4, 6, 8, 10, 11, 13, 14, 15, 17 eller summa 11 dagar. Det återstår alltså sex dagar: 3, 5, 7, 9, 12 och 16. Samtliga dessa finns redan upptagna i Tausens Postil med

undantag av Vor Herris Døbelsis dag eller nr 4 i Lübeckserien, vilket beror på den danska traditionen. Vidare bör anmärkas att De oskyldiga barnens dag utan angivande av namn förekommer bland juldagarna i Lübeckserien.

Härmed är alltså konstaterat att de nya högtidsdagarna i 1556 års evangeliebok i huvudsak hämtats från Veit Dietrichs Summaria 1552. Man kan naturligtvis även finna likheter med Veit Dietrichs Börnepredicken, som utgavs i dansk översättning av P. Tidemand i Magdeburg 1556, i vilken det står, att den »findis til kiøbs hoos Pauel Knufflock Bogbindre i Lybeck», alltså i närheten av Richolff. Men den börjar med juldagen och har annan ordningsföljd.

*Lübeckupplagorna och det nyfunna materialet.*

1. Den första Lübeckupplagan omfattar 108 blad och trycktes i 12°. Detta gäller samtliga upplagor. Richolff tryckte denna första upplaga 1556. Ett komplett exemplar med titeln: Euangelia oc Episteler / som Laesis alle Søndage om Aarit i den Christelige forsamling / Oc paa de fornemeste Høytider, är bevarat på Köpenhamns UB[96].

2. Den andra upplagan trycktes av Richolff. På titelbladet har den årtalet 1557 och i slutet 1558. Ett defekt exemplar innehållande 98 blad är bevarat på Köpenhamns UB[97].

Den tredje upplagan tryckte Richolff 1565. Ett defekt exemplar innehållande 100 blad eller delar av blad bevaras på Köpenhamns KB[98].

Den fjärde och sista upplagan trycktes av Asswerus Krøger år 1568 i två versioner. A-versionen, bevarad på Karen Brahes bibliotek, innehåller 107 blad, medan B-versionen, bevarad på Köpenhamns UB, innehåller 33 blad, till vilka numera kommer 48 blad eller summa 81 blad[99].

Bokens titel är praktiskt taget lika i alla bevarade upplagor. I Tyskland trycktes vid denna tid böcker med titeln Euangelia

---

[96] Nielsen nr 580.

[97] Nielsen nr 581.

[98] Nielsen nr 582.

[99] Nielsen nr 583. Ang. de 48 bladen se ovan Andra fynd.

mit Summarien und Episteln[100]. Då Richolff ej tryckte Summarien, är det naturligt att han icke upptog detta i titeln.

Av särskilt intresse är dock att Richolff samma år som han tryckte den första danska upplagan även utgav en tysk evangeliebok med titeln Evangelia und Episteln och alltså finns exakt samma huvudrubrik i båda böckerna.

Uttrycket »om Aarit» förekommer på flera ställen t.ex. i 1554 års Rimstaak som även har »Søndagers — — — Euangelier»[101].

Kollekterna saknas i samtliga här omnämnda upplagor, liksom i Tausens Postil. De finns i psalmboken[102].

Det nyfunna materialet tillhör B-upplagan av 1568 års evangeliebok. Det omfattar samtliga blad med undantag av sex: I lägg C saknas blad II-III, VI-VIII och XI.

### *Katekesen.*

Katekesens historia i Danmark har undersökts av flera forskare, bland vilka kan nämnas J. P. Mynster, A. Chr. Bang, Jacobsen och Gierow, vilkas skrifter förut omnämnts. Nyligen har M. Schwarz Lausten utgivit *Commendatio Cathecismi Palladiana*. (Skrifter af Palladius, hidtil utrykte latinske Skrifter, Kbh. 1968 pag. 40 f, 162 f.).

Den katekesupplaga vi har att göra med i Lübecktrycken går tillbaka till Palladius översättning av Luthers lilla katekes av 1538.

Den innehållsförteckning boken börjar med är icke identisk med innehållet, vilket omfattar följande delar: Innehållsförteckning, företal av Luther, de tio budorden med förklaringar och sammanfattning, trons artiklar med förklaringar, Fader vår, dopets sakrament, hur man lär de enfaldiga att skrifton, hur en husfader skall lära sina »Tyunde» att signa sig morgon och afton, hustavlan, äktenskapet, en liten ny bok av Luther om döpelsen och slutord till »alla Sogneprester» av Palladius.

Det historiska sammanhanget och även enskilda delar av boken har av den föregående forskningen blivit med stor grundlighet utrett

---

[100] Borchling-Claussen, a.a., t.ex. nr 1649 och 1500, vilken sistnämnda bok trycktes av Bahlhorn d. Ält. i Lübeck omkring 1547.

[101] Palladius, a.a. bd III sid. 145 med avbildning.

[102] Anledningen till att kollektorna saknas var alltså inte något bristande intresse hos Tausen, som själv skrev en samling kollekt. Manuskript i Karen Brahes bibliotek. Tryckt H. F. Rørdam, *Smaaskrifter af Hans Tausen* sid. 261 ff.

särskilt av Lis Jacobsen. Till detta har av Gierow beaktansvärda synpunkter tillagts.

De i Lübeck tryckta upplagorna är följande:

1. 1556 års upplaga trycktes av Richolff i 12°, vilket format användes i samtliga följande upplagor. Boken omfattar 56 blad, vilka samtliga är bevarade i ett exemplar på Köpenhamns UB[103].
2. Den andra upplagan har på titelbladet årtalet 1557, är likaledes tryckt av Richolff och omfattar 56 blad, av vilka 54 är bevarade i ett exemplar på Köpenhamns UB[104].

Bang behandlar denna bok och sammanför den med en psalmbok tryckt 1557[105]. Möjligen har detta påverkat Jacobsen att även tala om de båda katekesupplagorna av 1556 och 1557, vilka var förenade med psalmboken[106]. Någon kyrkopsalmbok från 1557 är icke bevarad.

Lösningen kan ligga annorlunda till. Man måste taga hänsyn till det sätt varpå Richolff tryckte. Han kan på första sidan av en bok sätta ett årtal och på den sista sidan ett annat årtal. På titelbladet till denna katekes står alltså 1557, men frågan är vad som stod på den sista sidan. Varken Bang eller Jacobsen tycks ha tänkt på detta. Nu fattas de sista sidorna av boken. Man kan därför inte med säkerhet säga, vilket år boken utkom. Det kan ha varit 1557, men det kan också ha varit 1558 och i sistnämnda fall kunde den ha sammanförts med psalmboken av 1558.

3. 1566 års upplaga är tryckt av Richolff. Titelbladet saknas, men på sista trycksidan förekommer årtalet. Av bokens 48 blad är 38 helt eller delvis bevarade på Köpenhamns KB[107].
4. 1567 års upplaga trycktes av Asswerus Krøger, som härmed tog sitt inträde på detta område. Boken omfattar 48 blad, av vilka 44 bevarats i 1 exemplar på Köpenhamns UB[108].
5. 1568 kom två upplagor av katekesen, båda tryckta av Asswerus Krøger. De hade båda 48 blad. A-upplagan är bevarad i ett fullständigt exemplar på Karen Brahes bibliotek, medan Köpenhamns UB har ett defekt exemplar med 24 blad eller delar av blad. I

---

[103] Nielsen nr 1086.

[104] Nielsen nr 1087.

[105] Bang, a.a. bd I sid. 239 f.

[106] Palladius a.a. bd I sid. 57.

[107] Nielsen nr 1088.

[108] Nielsen nr 1089.

detta sammanhang kan hänvisas till den förut företagna undersökningen av Borchs exemplar av katekesen[109].

Bokens titel är i 1556 års upplaga: »Enchiridion. En Liden Catechismus eller Christlige tucht gantske nyttelig for alle Sogneprester oc Predickere. D. Mart. Luth.» Med obetydliga ändringar bevaras denna titel i samtliga upplagor.

Det är möjligt att titeln kan, såsom Jacobsen anser, sättas i samband med titeln på en Magdeburgerupplaga 1534: »Catechismus edder Christlike tucht vor de gemenen Parheren vnde Predigers» [110]. Den var dock över 20 år gammal vid denna tid, och det kan därför tilläggas, att liknande titel förekom senare även på andra håll[111].

Det nyfunna materialet bildar ett exemplar av 1568 års katekes B-upplagen med 44 blad bevarade av 48). De saknade bladen tillhör arket C.

### *Passio.*

Passio består i Lübeckupplagorna av tre delar: 1. Själva Passio, 2. En skildring av Jerusalems förstörelse och 3. En framställning av vissa tecken som skola ske innan domen kommer. Genom fortlöpande paginering markeras de tre delarnas samhörighet.

#### *1. Passiotexten.*

Under senare delen av medeltiden och början av 1500-talet fanns ett starkt intresse för Kristi lidandes historia. Handskrifter och tryckta skrifter vittnar därom. Reformatorerna anknöt till detta men anlade nya synpunkter på framställningen, varvid de särskilt lade vikt vid den bibelenliga framställningen. Av deras skrifter är det i föreliggande sammanhang endast en som är av intresse nämligen J. Bugenhagens Passio, som först trycktes i en latinsk upplaga och 1526 i en tysk. I fråga om den historiska utgångspunkten kan särskilt hänvisas till Kr. Gierow, Den evangeliska bönelitteraturen i Danmark 1526–1575[112] och S. Estborn Evangeliska svenska bönböcker under reformationstidevarvet. I samband med utgåvan

[109] Nielsen nr 1090.

[110] Palladius a.a. bd I sid. 57 not 4.

[111] Borchling-Claussen a.a. har flera exempel på detta. Se nr 1727, 1760 och 1950.

[112] A.a. spec. sid. 145–161.

av Tausens Postil har B. Kornerup kommit in på hithörande frågor, liksom L. Jacobsen i kommentaren till sin upplaga av Palladius danska skrifter.

Anledningen till att vi särskilt bör anknyta till Bugenhagens *Historia des leydens vnd der Aufferstehung vnsers Herrn Jhesu Christi* aus den vier Euangelisten är bland annat att kyrkoordinansen föreskrev, att den skulle användas i Danmark t.ex. på långfredagen [113]. I detta sammanhang bör man säkert se initiativet att utge en översättning av Bugenhagens skrift, vilken fogades till den år 1539 utgivna Postil [114].

Hithörande problem har redan förut ingående behandlats av ovannämnda författare, varför endast en omständighet skall upptagas, nämligen de olika uppgifterna om upplagor av *Passio* i Lübeck. Jacobsen räknar med upplagor 1556, 1557 och 1568, medan Kornerup endast har två upplagor en från 1556 och en från 1568. Gierow nämner även två upplagor nämligen från 1556 och 1558 [115].

Den första upplagan trycktes i 12° av J. Richolff år 1556. Av dess 36 blad är 34 bevarade i ett exemplar på Köpenhamns UB [116].

Om den andra upplagen 1557 är alltså meningarna delade. Jacobsen motiverar sin uppfattning med att psalmboken 1557 »mgl. Slutningen, men denne har sikkert, ligesom Udg. 1556 och 1568 indeholt Passionshistorien.» Kornerup och Gierow förbigår denna upplaga med tystnad. Någon psalmboksupplaga från 1557 är icke bevarad, men väl en som blev färdigtryckt 1558. Vidare är av intresse att Palladius år 1556 utgav en numera förkommen *Passio* och då förelåg för Richolff mindre anledning att år 1557

[113] Palladius, a.a. bd I sid. 182.

[114] Tausen gjorde vid sin översättning eller »bearbetning», som Gierow uttrycker saken, en del ändringar, vilka inte alltid var så lyckade. Gierow a.a. sid. 150. Som belägg på dylika bearbetningar kan nämnas att Tausen ändrar Bugenhagens bäcken Kidron till dammen Kidron, och medan Bugenhagen säger att en sten placerades framför »die thür des grabs», tolkar Tausen detta till att man vältrade en sten »offuen paa graffuen». Jämf. Kornerups företal till Tausens Postil bd I sid. 51. Det kan tilläggas att Tausens användning av *Passio* icke helt överensstämmer med Ordinanansens föreskrifter, vilket redan Kornerup observerat. Ibid. sid. 148.

[115] L. Jacobsen a.a. bd IV sid. 135, Kornerup a.a. bd I sid. 52 och Gierow a.a. sid. 150. Gierows uppgift 1558 torde vara tryckfel för 1568.

[116] Nielsen nr 1304.

trycka en Passio av den äldre typen. Fråga är om detta faktum i diskussionen tillräckligt beaktats[117].

Nästa bevarade psalmbok utkom 1566. Nielsen anser den rimligtvis har varit förenad med en Passio[118].

De två sista upplagorna av Passio trycktes år 1568 av Asswerus Krøger. De har 36 blad. Upplaga A har bevarat 35 blad, men flera är skadade. Den finns på Köpenhamns UB. Upplaga B på Karen Brahes bibliotek har 20 blad i behåll, av vilka flera är skadade[119].

Då oklarhet syns råda angående antalet sidor i Passio, må en innehållsförteckning bifogas som visar, hur stoffet disponeras: Första sidan med titel, baksidan har bild av korsfästelsen jämte bibelspråk (2 sid.) själva Passio (31 sid.), Jerusalems förstörelse (32 sid.), Nogle visse tegn (4 sid.) sida med bild av Kristi lidande, sida med uppgift om tryckare, tryckort och tryckår samt en blank sida (3 sid.) eller summa 72 sidor eller 36 blad.

Passionshistorien är delad under följande rubriker: Om Manda-gen, Om Tyss Dagen, Om Onss Dagen, Skiertorssdag føre Middag, Skiertorssdag / aff Aften, Langfrydag, Paaskeafften.

Titeln i Lübeckupplagorna går tillbaka till 1539 års upplaga av Passio: Wor Herres Jesu Christi Hellige Passies oc pinsels hystori ord fra ord wddragen aff alle iiij Euangelister med en føye forklaring aff M. Hans Tausen. Denna titel går i sin tur tillbaka till Bugenhagens Passio, som var beroende av sina närmaste föregångare på 1500-talet[120]. 1556 års Lübecktryck har: Passio. Vor Herris Jesu Christi Hellige døds oc pinsels Histori / effter de fire Euangelisters beskrielse. Denna titel behövs i de följande upplagorna 1568. Den är f.ö. även lika titeln i 1554 års upplaga, där dock ordet Passio saknas.

Jacobsen konstaterar, att Tausen inte uppger sig ha översatt Bugenhagens Passio. Kornerup har tagit upp saken och kommer till slutsatsen att prof. Peder Holm i en Passio 1758 är den förste som lancerat Tausen som översättare, vilket sedan blivit allmänt accepterat[121]. Tausen var en framstående språkman, under-

[117] Palladius a.a. bd. IV sid. 135.

[118] Nielsen nr 1424 not 3.

[119] Nielsen nr 1305. Jacobsens uppgift att Richolff tryckte dessa upplagor torde bero på någon förväxling. Palladius a.a. bd IV sid. 135.

[120] Jämf. Estborn a.a. sid. 364 not 26.

[121] Kornerup a.a. sid. 48. P. Holm a.a. sid. 19.

visade i språk, översatte stora delar av bibeln till danska o.s.v. Översättningen av Passio var en jämförelsevis enkel sak. Hur kommer det sig då, att just i denna skrift förekommer så många grava fel? Använde Tausen en felaktig upplaga av Bugenhagens Passio? Finns det någon psykologisk förklaring eller någon annan möjlighet?

## 2. *Jerusalems förstöring.*

Varför kombinerades Passio med P. Tidemands översättning av Jerusalems förstöring? Närmast till hands ligger svaret i att Wittenbergupplagan av 1554 hade en sådan kombination och då kunde Lübeckupplagan, som utkom 1556, ha influerats av detta.

Detta flyttar endast frågan till Wittenbergupplagan. Man kan hänvisa till att samma år som Tausen gav ut Passio, alltså 1539, utkom hos samme boktryckare en översättning av Jerusalems förstöring av P. Tidemand. Här syns ett samband föreligga.

Men frågan flyttas återigen vidare till boktryckaren år 1539. Det finns anledning att undersöka Bugenhagen, vars Passio var grundläggande. Då visar det sig, att Bugenhagens Passio som utkom 1534, var förenad med Jerusalems förstöring. Det var vanligt i Tyskland.

Till detta kommer naturligtvis, att det finns sakliga skäl att förena de båda skrifterna bl.a. därför att evangelierna i samband med Jesu lidande talar om Jerusalems förstöring [122].

1554 löd titeln Hierusalems iemmerlige oc yncelige Forstøring oc ødeleggelse. Med mindre ändringar möter samma titel i Lübeckupplagorna. Bokens innehåll kan naturligtvis föras tillbaka till Josefus kända framställning.

## 3. *Några vissa tecken.*

*Nogle visse tegn* som ske skulle for Domen / Tagit aff Postillen / den anden Søndag i Aduent / Der skulle ske Tegen i Solen / etc.

Detta är titeln til den tredje skriften i denna samling. Den icke namngivna postillan är Tausens Postil från 1539 [123]. Innehållet är delat i 25 punkter.

I Wittenbergupplagan från 1554 förekommer även denna tredje

[122] Ang. 1539 års upplaga se Nielsen nr 68 och där anförd litteratur.

[123] A.a. bd I sid. XIIIa–XIIIb.

skrift fogad till de två förut nämnda. Skriften är svårt skadad i det enda exemplar som bevarats av 1554 års upplaga.

Sammanfattande kan alltså sägas, att Passio innehåller först det egentliga Passio, vilket är en översättning av Bugenhagens Passio, vidare skriften om Jerusalems förstöring, vilken är en översättning av Peder Tidemand, som går tillbaka till Josefus och för det tredje skriften om Några vissa tecken, vilken utgöres av ett kort utdrag ur Tausens predikan på andra söndagen i advent[124].

Det förefaller icke adekvat att tala om Tausens Passio, än mindre att benämna hela denna tredelade skrift med namnet Tausens Passio.

Innan vi lämna denna skildring bör tilläggas, att Palladius år 1556 utgav en ny översättning av Bugenhagens Passio, varvid han sökte anknyta de anförda bibeltexterna till den nya danska bibelöversättningen 1550. För Lübeckupplagorna låg däri något ödesdigert[125].

De nya pärmfynden bildar ett komplett exemplar av 1568 års A-upplaga av Passio. Därtill kommer ett stort antal dublett-exemplar, så omfattande att nästan ännu ett exemplar av Passio kan rekonstrueras.

### *Exit.*

Allting har sin tid. Lübecktryckens tid varade mellan 1556 och 1569. Även om inte alla trycken räddats undan förgängelsen, vittnar dock den samling som finns i behåll av psalmböcker, evangelieböcker, katekeser och passio om den stora spridning dessa böcker hade. Detta trots att grundvalen för deras existens redan från början var osäker.

År 1550 utkom den nya danska bibelöversättningen och kyrkans böcker måste naturligtvis baseras på denna. Både Palladius nya översättning av Passio och Alterbogen 1556 rättade sig efter den, vilket däremot inte Lübecktrycken gjorde. De konkurrerade i alla fall framgångsrikt ända till 1569, då Hans Thomissøns psalmbok utkom, försedd med privilegium, enligt vilket den ensam skulle

---

[124] Nielsen har i sin bibliografi inte upptagit avdelningen Nogle visse tegn etc. Det gäller upplagorna 1554, 1556 och 1568 d.v.s. hos Nielsen nr 579, 1304 och 1305.

[125] Palladius a.a. bd IV sid. 128 ff. och spec. 133. Palladius upplaga 1556 är förlorad, men de senare upplagorna 1575 och 1581 kombinerar Passio och Jerusalems förstöring. Möjligen var därför förhållandet likartat 1556.

användas i kyrkor och skolor. Försäljning av andra psalmböcker förbjöds. Att kämpa mot detta var omöjligt.

Men hur kunde Lübecktrycken hävda sig så länge?

De avtryckte 1553 års psalmbok, som anknöt till den gamla danska traditionen. De använde i evangelieboken Tausens gamla bibelöversättning från 1539, som var välkänd i kyrkorna. De nytryckte Palladius katekesöversättning från 1530-talet. I utgåvan av passio fanns bl.a. en översättning av Bugenhagens passionshistoria, som enligt kyrkoordinansen skulle användas i kyrkorna. Lübecktrycken baserades alltså på representativa skrifter av ledande personligheter tillhörande den danska reformationen.

I detta sammanhang kan man inte bortse från tidens tekniska resurser. Lübecktryckerierna var förhållandevis stora och arbetade på flera olika marknader. Åtskilliga svenska psalmböcker trycktes under 1500-talet i Lübeck, varifrån även en mängd böcker sändes ut i Tyskland. Det var inte lätt för danska boktryckare att på så nära håll konkurrera. Böckerna blev dyra. I Norge klagade man över att en psalmbok kostade lika mycket som en halv ko. Det är även belysande att år 1540 hölls ett kyrkomöte i Köpenhamn, på vilket bestämdes, att de församlingar som ännu hade mäsas på latin skulle få fortsätta därmed. De gamla böckerna fick dock endast begagnas till altartjänstens början t.o.m. predikan, då missalet skulle borttagas från altaret. Bestämmelsen gällde, tills nya böcker kunde anskaffas [126].

Det rådde under denna tid en religiös oro i Danmark. Reformationens tankar trängde fram med en explosiv kraft. Det var inte alltid lätt att kläda detta nya i fasta former, i all synnerhet som ändringar ofta skedde. Sålunda utgav Luther 1523 en latinsk mässa, och då tycktes det självklart att mässan skulle hållas på detta språk. Men redan 1526 kom hans *Deutsche Messe*.

Det var under denna brytningstid som ett par Lübecktryckare kunde göra en betydande insats i det danska kyrkolivet.

År 1569 blev dock Lübecktrycken till stor del värdelösa. Möjligen hyste den sista tryckaren, Asswerus Krøger, förhoppningar att på något vis kunna få avsättning för böckerna. Kanske var det därför som de blev liggande fram till hans död, då arvtagarna sålde en del av materialet till Stockholm som makulatur. Bokbindaren Nils

---

[126] Pontoppidan, *Annales eccl. danicae* bd III sid. 250.

Oloffson använde det som pärmfyllnad vid bindningen av Confessio fidei, där det alltså legat i snart 400 år.

### *Sammanfattning.*

I samband med efterforskan det av svenska psalmtryck i pärmarna till 1500-tals böcker påträffades ett danskt psalmtryck, tillhörande 1568 års danska psalmbok, tryckt i Lübeck. Fyndet gjordes i boken Confessio fidei, tryckt i Stockholm 1593/94. En tid efteråt öppnades ett annat exemplar av Confessio fidei, vilket innehöll fortsättningen på det danska psalmtrycket. Bokbindaren måste alltså ha haft en packe av detta tryck och lagt in det i pärmarna. Nu var icke trycket fullständigt bevarat i Danmark. Detta förde till en genomgång av samtliga kyrkoarkiv i Sverige, ett stort antal svenska bibliotek, bibliotek i Finland, Norge, Island och Tyskland.

Resultatet var att ett mycket omfattande material danskt tryck kom i dagen. Då psalmboken var förenad med en evangeliebok, en katekes och en passio, vilken sistnämnda även innehöll en bok om Jerusalems förstöring och en skrift om Några vissa tecken, kom material tillhörande samtliga dessa skrifter i dagen.

De psalmboksblad som påträffats tillhör samtliga 1568 års A-upplaga. Psalmboken är fullständig med undantag av ett blad tillhörande almanackan, slutet av kalenderavsnittet med företal samt registret. Vissa blad är skadade.

Evangeliebokens blad tillhör 1568 års B-upplaga. Samtliga blad har påträffats med undantag av 6 tillhörande lägg C, d.v.s. blad C II–III, VI–VIII och XL. Vissa blad är skadade.

Katekesen. De funna bladen tillhör B-upplagen. Av bokens 48 blad har 44 påträffats. De saknade bladen tillhöra lägg C. Vissa blad är skadade.

Passio. Samtliga blad tillhör A-upplagan. Alla blad är i behåll med några obetydliga skador.

Vi anknyta här till den uppdelning i A- och B-upplagor, som L. Nielsen gjort i sin bibliografi.

Sammanlagt har över 1000 blad påträffats, vilket innebär att ett mycket stort antal dublettblad föreligger. Av passio finns nästan 2 hela exemplar.

Allt material är överlämnat till Uppsala universitetsbibliotek.